

ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΙΔΕΕΣ

*Συλλογή κειμένων
προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΙΔΕΕΣ

Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα

Επιμέλεια βουλγαρικής έκδοσης
Γιούρα Κωνσταντίνοβα

Συντακτική επιτροπή
Αλεξάνταρ Κόστοφ
Εκατερίνα Νίκοβα
Ράια Ζαΐμοβα
Ροσίτσα Γκράντεβα

Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης
Ανδρέας Λυμπεράτος

ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ, ΙΔΕΕΣ

*Συλλογή κειμένων
προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ - ΙΤΕ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Ηράκλειο Κρήτης: Νικ. Πλαστήρα 100, Βασιλικά Βουτών 700 13.
Τηλ. +30 2810 391097, Fax: +30 2810 391085

Αθήνα: Κλεισόβης 3, 106 77.
Τηλ. +30 210 3849020, Fax: +30 210 3301583
e-mail: info@cup.gr • www.cup.gr

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ / ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

Τίτλος πρωτοτύπου:

БАЛКАНИТЕ – МОДЕРНИЗАЦИЯ, ИДЕНТИЧНОСТИ, ИДЕИ
Сборник в чекм на проф. Надя Данова

© Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών και Κέντρο Θρακολογίας, 2011

Μετάφραση κειμένων από τα βουλγαρικά:

Δέσποινα Λουκίδου, Πέταρ Κάντρεφ, Περάνα Κάμενοβα

Επιμέλεια κειμένων:

Μαρίνα Μαρκοπούλου

Στο εξώφυλλο:

Marc Chagall, *La vie*, 1964. Fondation Maeght, Saint Paul de Vence, France

© Adagr+Chagall®

ISBN 978-960-524-437-8

Περιεχόμενα

<i>Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση</i>	xi
<i>Πρόλογος στη βουλγαρική έκδοση</i>	xvii
<i>Καθ. δρ. Νάντια Χρίστοβα Ντάνοβα: Βιογραφικό σημείωμα</i>	xix
<i>Βιβλιογραφία του έργου της καθ. δρ. Νάντιας Χρίστοβα Ντάνοβα</i>	xxi

ΜΕΡΟΣ Α': Εκσυγχρονισμός και Εκπαίδευση

Σβέτλα Γιάνεβα

<i>Η έναρξη της ενσωμάτωσης των κεντρικών βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.)</i>	3
--	---

Σβετλάνα Ιβανόβα

<i>Η κατάσταση των Ελλήνων εμπόρων στη Ρωμυλία τον 17ο και τον 18ο αι.</i>	19
--	----

Βάσω Σειρηνίδου

<i>Μεταξύ λογιοσύνης και επιστήμης. Γνωστικά πρότυπα και Νεοελληνικός Διαφωτισμός – οι μαρτυρίες μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης</i>	45
---	----

Χρήστος Χατζηιωσήφ

<i>Από τη δουλεία στη μισθωτή εργασία</i>	63
---	----

Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη

<i>Περί Ελληνικής Ιατρικής Πολιτείας: αποτυπώσεις της νεωτερικότητας σε τρεις εκδόσεις του 1829</i>	77
---	----

Εβελίνα Ραζντάβιτσκο-Κίσιλινγκ

<i>Η ανταλλαγή πληροφοριών ή «το πολυτιμότερο εμπόρευμα» στην ελληνική εμπορική αλληλογραφία από το αρχείο του Κ.Γ. Φώτεινοφ</i>	95
--	----

Ανδρέας Λυμπεράτος

Μηχανικά ρολόγια και αντίληψη του χρόνου στα Βαλκάνια.

Μελετώντας μια περίπτωση πολιτισμικής μεταφοράς 115

Κρασιμίρα Ντασκαλόβα

Συμβολή στην ιστορία της οθωμανικής λογοκρισίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (από στοιχεία του βουλγαρικού Τύπου) 139

Ορλίν Σάμπεφ

Η «βουλγαρική περίοδος» στην ιστορία της Ροβερτείου Σχολής (1864-1890) 155

Αλεξάνταρ Κόστοφ

Έλληνες και Βούλγαροι φοιτητές στην Ειδική Σχολή Αρχιτεκτονικής του Παρισιού ως το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου: εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία. 203

Έφη Αβδελά

Γλώσσα των συναισθημάτων και επιστολογραφία: «παραστρατημένοι» ανήλικοι και οι επιμελητές τους στη μεταπολεμική Ελλάδα 225

ΜΕΡΟΣ Β΄: Νοοτροπίες και ταυτότητες*Νικολάι Αρέτοφ*

Οριενταλισμός, οξιντενταλισμός και η εικόνα του Άλλου σε βαλκανικό πλαίσιο 247

Όλγκα Τόντοροβα

Η «σεξουαλικοποίηση» μιας θρησκείας: συμβολή στη μελέτη των απόψεων των Βουλγάρων για το Ισλάμ την περίοδο της εθνικής αναγέννησης 259

Πένκα Ντάνοβα

Ο Νικόλαος Σοφιανός και οι Ιταλοί γεωγράφοι της εποχής του. Ελλάδα και Βουλγαρία στα ιταλικά γεωγραφικά συγγράμματα του 16ου αι. . . 289

Μαρία Λίτινα

Νέα στοιχεία για τον αγιοταφίτη ιερομόναχο Πορφύριο (†1850) και την Ελληνική Σχολή Σωζοπόλεως 319

<i>Κατερίνα Κρούσεβα</i>	
Η σημασία του να είναι κανείς «goethereif». Μια έννοια και η ιστορία της . . .	331
<i>Αλέξης Πολίτης</i>	
Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής από τα μέσα του 19ου αιώνα.	355
<i>Χάγκεν Φλάισερ</i>	
Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους». Εθνικά στερεότυπα και λεξικογραφικές ερμηνείες ταυτότητας	371
<i>Ραϊμόν Ντετρέζ</i>	
Τι είδους μανία είναι η γραικομανία;	399
<i>Κέτα Μίρτσεβα</i>	
Καταστροφή βιβλίων – βουλγαρικές πρακτικές και μύθοι του 19ου αι.	411
<i>Ρουμιάνα Πρεσλένοβα</i>	
Εθνικισμοί και ταύτιση.	441
<i>Ρούμεν Αβράμοφ</i>	
Η ευαισθησία προς το Κακό. Μια ματιά στον κρατικό αντισημιτισμό στη Βουλγαρία (1940-1944)	461
<i>Μπαρτ Σούτχαρτ</i>	
Υπέρμαχοι ενός δύσκολου διαλόγου. Οι «ήρωες» του Μισέλ Φάις	509
<i>Εκατερίνα Νίκοβα</i>	
Η μεταπολεμική βία: βουλγαροελληνικά παράλληλα.	529
<i>Σωτήρης Βαλντέν</i>	
Φίλη ή εχθρός; Σύγχρονες ελληνικές αντιλήψεις για τη Βουλγαρία.	551

ΜΕΡΟΣ Γ': Ιστορία των ιδεών

<i>Όλγα Κατσιαρδή-Hering</i>	
Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ.1530 - 1821). Μια απόπειρα τυπολογίας	575

Ροσίτσα Γκράντεβα

Ο καθεδρικός ναός της Σόφιας, 15ος - αρχές του 19ου αι. 619

Ευστρατία Οκταποδά

Ο αντικληρικισμός στην ελληνική πεζογραφία του 19ο αι. 641

Ράια Ζαΐμοβα

Ο Χάνος (Καν) Τέρβελ – μεταξύ παράδοσης και μοντερνισμού. 653

Τίνα Γκεοργκίεβα

Η εικόνα του Τσάριγκραντ (Κωνσταντινούπολης) στη ρωσική κοινωνία κατά τον 19ο αι. 675

Βασίλης Μαραγκός

Η «ελληνική θητεία» του Ίωνα Δραγούμη: Ρεαλισμός και ουτοπία ανάμεσα στις προεθνικές πραγματικότητες και στην εθνική δράση. 691

Γιούρα Κωνσταντίνοβα

Από το «πέντε στο ξίφος» στο «ένας εναντίον πέντε» – η πολιτική προπαγάνδα στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. 739

Ιρίνα Ντόμπρεβα

Τα βιογραφικά βιβλία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. . . 777

Αλμπένα Χράνοβα

Τα παλιά ρούχα του βασιλιά, ή για την ιστορία ως πολιτική αλληγορία. 797

Γιάνης Γιανουλόπουλος

Πατριωτισμός, εθνικισμός, και «εθνικά θέματα» 815

Σπύρος Καράβας

Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»: ιχνηλατήσεις με αφετηρία το *Περί Πολιτειών* του Ι. Π. Κοκκώνη (1828-1829) 833

ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ
ΣΤΙΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΥΠΟΤΕΛΩΝ
ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ (ΠΕΡ. 1530-1821).
ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ*

Όλγα Κατσιαρδή-Hering*

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

*Για τη Νάντια Ντάνοβα και τις μακρές,
στοχαστικές συζητήσεις και την ειλικρινή φιλία μας*

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη απόπειρα τυπολογίας ή καλύτερα ομαδοποίησης και σύγκρισης των εξεγέρσεων, κινημάτων, επαναστάσεων των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περίπου από την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα, από την παγίωση δηλαδή της οθωμανικής δύναμης, μέχρι τα όρια της Κεντρικής Ευρώπης, μετά τη μάχη στο Μοχάτς (Mohács - 1526), ως την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821), της επανάστασης που οδήγησε στην ίδρυση του πρώτου ανεξάρτητου εθνικού κράτους στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Το εγχείρημα φαντάζει φιλόδοξο, αλλά εδώ θα διατυπωθούν μόνο οι πρώτες σκέψεις, καθώς το όλο αποτελεί μέρος ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος. Εντάσσεται στη λεγόμενη συγκριτική ιστορία των επαναστάσεων.¹ Αφορμή για τη σύνταξη αυτού του κειμένου υπήρξε τόσο η ωρίμαση συζητήσεων περί τον ρόλο των εξεγέρσεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη με έμφαση αυτών με εθνικό χαρακτήρα, κυρίως του 19ου αιώνα,² όσο και της πληθώρας μελετών για τις εξε-

* Το κείμενο αποτελεί ελαφρά βελτιωμένη μορφή της πρώτης δημοσίευσης στο *Südost-Forschungen*, 68 (2009), 96-137.

1. Η βιβλιογραφία των επαναστάσεων είναι τεράστια. Συνεπώς εδώ θα αναφερθώ σε συγκεκριμένα έργα που βοηθούν στον προβληματισμό μου. Μια συνοπτική μεθοδολογικά άρθρα εισαγωγή αποτελεί το βιβλίο του H. Wassmund, *Revolutionstheorien, Eine Einführung*, Μόναχο, 1976· από μαρξιστική πλευρά βλ. M. Kossok (επιμ.), *Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte, 1500-1917*, Βερολίνο 1974, κυρίως το άρθρο του M. Kossok, W. Markov, "Zur Methodologie der vergleichenden Revolutionsgeschichte der Neuzeit", ό.π., 1-29· από κοινωνιολογική άποψη βλ.: "Sozialgeschichtliche Aspekte europäischer Revolutionen", *Geschichte und Gesellschaft*, 4, αρ. 3 (1978)· μια κριτική εκτίμηση των σύγχρονων θεωριών για την επανάσταση βλ. J.M. Gates, "Toward a History of Revolution", *Comparative Studies in Society and History*, 28, αρ. 3 (1986), 535-544.

2. Μια συγκριτική θεώρηση διαθέτουν τα άρθρα στον τόμο Ch. Choliolčev, K. Mack,

γέρσεις κατά την ως άνω μακρά περίοδο.³ Ο στοχασμός που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια γύρω από τη δημιουργία ταυτοτήτων και γύρω από τους εθνικισμούς στα Βαλκάνια,⁴ η διεύρυνση των οθωμανικών μελετών και σε ερευνητικά πεδία που δεν αφορούν πια μόνο στη διοικητική θεώρηση του οθωμανικού κράτους, αλλά και στη ζωή των υποτελών λαών της Βαλκανικής,⁵ με έπεισαν για

A. Suppan, *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Βιέννη-Μόναχο 1992 (*Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts* 20). Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω εδώ: N. Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque, 1789-1821*, Γενεύη 1962· D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Βελιγράδι 1965 (Institut d'Histoire, Βελιγράδι)· D. Djordjević, St. Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Νέα Υόρκη 1981.

3. Στ. Παπαδόπουλος, *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί τουρκοκρατίας, μέρος I, 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1969· P. Bartl, *Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Zur Türkenproblematik zu der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*, Βισμπάντεν 1974· B. Cvetkova, "Les Bulgares et la situation politique internationale au XVIIe siècle", *Bulgarian Historical Review*, 6, αρ. 2 (1978), 25-45· I. K. Hassiotis, "Spanish Policy Towards the Greek Insurrectionary Movements of the Early Seventeenth Century", *Actes du IIe congrès international des études du Sud-Est Européen*, τ. II, Histoire, Athènes 1970, 313-329· του ίδιου, "España y los movimientos antiturcos en Macedonia en los siglos XVI y XVII", στο *Χάρις διδασκαλίας. Hommage à Luis Gil*, Μαδρίτη 1994, 685-697· I. K. Χασιώτης, «Η Πελοπόννησος στο πλαίσιο της Μεσογειακής πολιτικής του Καρόλου Ε'», *Πελοποννησιακά*, 15 (1982-1989), 187-240, με πληροφορίες για τις εξεγέρσεις σε Μάνη, Μεσσηνία (Πελοπόννησος), Χιμάρα, Σκόδρα / (Shköder, Scutari), Podgorica στα 1531-1539· και το πρόσφατο άρθρο του ίδιου, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο και η πολιτική των ευρωπαϊκών Δυνάμεων (1571-1878)», στο Θ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου. Λευκωσία: Ίδρυμα Μακαρίου του Γ'*, 2011, τ. Στ', 183-268· A. Pippidi, "Conspiration pour la liberté. Projets et Campagnes pour l'indépendance des Balkans vers 1600", στον ίδιο, *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le sud-est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Παρίσι 2006, 121-138.

4. K.-D. Grothusen (επιμ.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa. Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum III. Internationalen Südosteuropa-Kongress der Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, Βουκουρέστι 4-10/9/1974, Γκαίτινγκεν, 1974· P.M. Kitromilides, "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly*, 19 αρ. 2 (1989), 149-192· U. Brunnbauer (επιμ.), *Umstrittene Identitäten. Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*, Φραγκφούρτη-Βερολίνο-Βέρνη-Νέα Υόρκη-Βιέννη 2002· G. Hering, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", στον ίδιο, *Nostos. Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, M. Stassinopoulou (επιμ.), Φραγκφούρτη-Βερολίνο-Βιέννη 2004, 327-362· D. Tziouvas (επιμ.), *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Aldershot Ashgate, 2003· J.V.A. Fine, *When Ethnicity Did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Period*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006· N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Παρίσι 2007.

5. Από την αρκετά πλούσια πια βιβλιογραφία βλ. B. Jelavich, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Καίμπριτζ-Νέα Υόρκη 1987· H. G. Majer (επιμ.), "Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen", Μόναχο 1989 (*Südosteuropa Jahrbuch* 19)· F. Adanir, S. Faroqi (επιμ.), *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, Λέιντεν-Βο-

την ανάγκη να εξεταστεί και το φαινόμενο των εξεγέρσεων-επαναστάσεων πέρα από τον τοπικό, εθνικό χαρακτήρα. Η πραγματοποίηση αυτού του τολμηρού εγχειρήματος προϋποθέτει την αποδοχή ή τον προσδιορισμό του περιεχομένου του όρου επανάσταση και τον διαχωρισμό του από τους λοιπούς όρους (*revolts, rebels, rebellions, insurrections, upheavals, uprisings/ Aufstände, Aufhebungen, Rebellionen, Revolutionen, εξεγέρσεις, επαναστάσεις, πραξικοπήματα, κινήματα*) που χαρακτηρίζουν φαινόμενα αντίστασης απέναντι στο κράτος, στις κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις, σε κυρίαρχα στρώματα εξουσίας, σε συνθήκες επιβολής άλλου δόγματος κ.λπ.

Το 1969 ο Έλλιott (J.H. Elliott) έγραφε σε ένα κριτικό άρθρο του σχετικά με τις εξεγέρσεις των πρώιμων νεότερων χρόνων, «we are all children of our age, but in this particular field of history writing, the tricks of time have proved to be more than usually deceptive. Between us and Early Modern Europe lies the late 18th cent., dominated for us by two events which seem to have done more than anything else to shape our own civilization –the French Revolution and the Industrial Revolution in England. During the 19th century each of these became a paradigm [...]».⁶ Στον 18ο και στον 19ο αιώνα προστέθηκαν και η Αμερικανική, αλλά και άλλες σημαντικές επαναστάσεις, εξεγέρσεις στον απόηχο της Γαλλικής καθώς και των εθνικών επαναστάσεων. Ο 20ός αι. γνώρισε και την Οκτωβριανή Επανάσταση. Ο Τόμας Σ. Κουν (Thomas S. Kuhn),⁷ έναν χρόνο μετά τον Έλλιott, θα ανήγαγε σε μεθοδολογικό όρο το *paradigm* προκειμένου για την εξήγηση των επιστημονικών επαναστάσεων, όρος και μεθοδολογικές σκέψεις που πολύ γρήγορα βρήκαν την εφαρμογή τους ή τη «δοκιμή» τής αποδεικτικότητάς τους και στις κοινωνικές επιστήμες.⁸ Ο Πέρεζ Ζαγκορίν (Perez Zagorin), ένας από τους κατ' εξοχήν μελετητές των εξεγέρσεων της πρώιμης νεότερης εποχής, θεωρούσε τη *Revolution* έναν ίσως από τους πιο δυναμικούς μύθους της εποχής μας, ένα «symbol of identification, [...] a vague composite of images and sentiments suitable to manipulation for various purposes. [...] Like religion, revolution too may be the 'opium of the people'».⁹ Η ιδεολογική αντιμετώπιση των εξεγέρσε-

στώνη-Κολωνία 2002· V. Aksan, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, Ισταμπούλ, 2004 (*Analecta Isisiana* 75)· R. Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, Ισταμπούλ 2004 (*Analecta Isisiana* 76)· S. Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2004· F.F. Anscombe (επιμ.), *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, Πρίνστον 2006· A. Anastasopoulos, E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*. Proceedings of an International Conference, Rethymnon, Greece, 13-14 Δεκεμβρίου 2003, Ρέθυμνο 2007.

6. J. H. Elliott, "Revolution and Continuity in Early Modern Europe", *Past and Present*, 42 (1969), 35-56 (εδώ 40).

7. Th. S. Kuhn, *The structure of Scientific Revolutions*, Σικάγο 1970.

8. Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία ενδεικτικά βλ. B. Barnes, *T. S. Kuhn and Social Science*, Λονδίνο 1982.

9. P. Zagorin, *Rebels and Rulers, 1500-1660*, I: *Society, States, and Early Modern Revolution. Agrarian and Urban Rebellions*, Καίμπριτζ-Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1982, 4.

ων και επαναστάσεων, όπως θα δούμε, αποτέλεσε, για την ενίσχυση και τη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων, ένα ιδιαίτερο εργαλείο και στην ιστοριογραφία των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης από την εμφάνιση των εθνικών ιστοριογραφιών του 19ου αιώνα, αλλά και συχνά ως τις ημέρες μας, με τη δυναμική επανεμφάνιση εθνικιστικών τάσεων. Η ενδοξοποίηση (glorification) των εξεγέρσεων ή των μορφών αντίστασης, η οικειοποίηση για λογαριασμό μερίδας μόνο από τους λαούς των εξεγερτικών φαινομένων στα οποία έλαβαν μέρος, συχνά συλλογικά, χριστιανοί υποτελείς του Σουλτάνου, έγιναν στο πλαίσιο της ιστορικής αφήγησης για την ανάδειξη μιας διαρκούς πορείας τού ενός ή του άλλου από τους λαούς της Βαλκανικής προς την ελευθερία με συνειδητή, κατά μερίδα ιστορικών, διατήρηση της εθνικής ταυτότητας.¹⁰ Συνειδητά ή ασυνείδητα ιστορικοί του 19ου και του 20ού αιώνα είδαν τις εξεγέρσεις «through the looking glass» των δύο ή των τριών μεγάλων επαναστάσεων, που μόνο αυτές «δικαιούνταν» να χαρακτηρίζονται έτσι. Η ριζική ανατροπή βασικών κοινωνικών, κρατικών δομών με τη συμμετοχή ευρειών κοινωνικών ομάδων και μαζών λαού, με την ύπαρξη ή όχι κοινωνικών τάξεων και των απαιτήσεων και αντιπαραθέσεων τους, έπρεπε να θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία για να δικαιούται μια εξέγερση τον τίτλο της επανάστασης. Υπό την προϋπόθεση αυτήν σύγχρονοι ιστορικοί επιχειρήσαν να εντοπίσουν αντίστοιχα στοιχεία σε εξεγέρσεις της πρώιμης νεότερης εποχής, έστω και αυτοοριζόμενες ως επαναστάσεις, για να αποδειχθεί ή όχι το «δικαιώμα» τους στη χρήση του όρου.¹¹ Ο όρος *Revolution/Επανάσταση* δεν ήταν άγνωστη λέξη τον 16ο και τον 17ο αιώνα τόσο στην επιστήμη (Copernicus) όσο και στην πολιτική. Εξεγείρονταν οι άνθρωποι όχι απαραίτητα μέσα από την ιδεολογία της ριζικής ρήξης με το παρελθόν και της ανάδειξης νέων κοινωνικών συστημάτων που βασιζόνταν στον σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου ή όπως θα όριζε ένα κοινωνικό συμβόλαιο, αλλά ίσως και με σκοπό την επαναφορά τού προϋπάρχοντος καθεστώτος [εν μέρει αυτό συνέβαινε και στην αγγλική *ένδοξη επανάσταση (glorious revolution)*]. Στις παραδοσιακές κοινωνίες της πρώιμης

10. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορικών Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869 (χρησιμοποιήσα την ανατύπωση του έτους 1962: *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, 1453-1821*· Β. Cvetkova, "The Bulgarian Haiduk Movement in the 15th-18th Centuries", στο G.E. Rothenberg, B.K. Király, P.F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη 1982 (Social Science Monographs, Boulder), 301-338· βλ. την κριτική θέση του V. Kacunov, "On the Ethnic Self-Consciousness of the Bulgarians during the 15th-17th Century", *Bulgarian Historical Review*, 24, αρ. 2 (1996), 3-24· G. Sphuza *Pages d'histoire albanaise (1474-1934)*, Ισταμπούλ 2006 (*Analecta Isisiana* 91).

11. J.H. Elliott, *Revolution and Continuity*, 41. Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο έντονης συζήτησης εξαιτίας και των θέσεων του P. Μουσνιέ (R. Mousnier), που αναδείκνυε τη Ständegesellschaft στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή εποχή, και αρνείτο την ύπαρξη τάξεων με τη μορφή της μαρξιστικής θεωρίας, και την αναζήτηση ταξικών αιτημάτων στις αγροτικές επαναστάσεις της εποχής. Συνοπτική θεώρηση του διαλόγου βλ. M.O. Gately, A. Loyd Moote και J.E. Wills Jr., "Seventeenth-Century Peasant 'Furies': Some Problems of Comparative History", *Past and Present*, 51 (1971), 63-80, βιβλιογραφία στη σ. 63, σημ. 1.

νεότερης εποχής δεν κυριαρχούσε η έννοια της προόδου αλλά της επιστροφής σε μια «παλιά καλή εποχή».¹² Μεγάλες εξεγέρσεις της πρώιμης νεότερης εποχής προκαλούνταν από τις προσδοκίες διαφόρων ομάδων και δεν είναι αναγκαστική η αναζήτηση μόνο κοινωνικοοικονομικών αιτημάτων. Αιτίες θρησκευτικές ή της υποστήριξης της «patrie»/«patria» ή της ελευθερίας αναδεικνύονται επίσης.¹³ Οι όροι patria ή «nation»/«γένος» δεν είχαν πάντοτε το περιεχόμενο που αποκτούν από τον ύστερο 18ο αιώνα και εξής. Προσδιορίζουν, συχνά, τον τόπο καταγωγής ή αναφέρονται σε κοινότητα με κοινές συνδηλώσεις—όπως σε κοινές παραδόσεις, κοινές εμπειρίες, γλώσσα κ.λπ.— ή σε ομάδα ίδιας θρησκείας ή δόγματος. Σε κείμενα που θα εξετάσουμε πιο κάτω γίνεται συχνά λόγος σε «γένος των χριστιανών»/ή το «γένος των Ρωμαίων»/από την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.¹⁴ Rum, Ρωμαίοι/Ρομηοί ήταν κοινή ονομασία για τους ορθόδοξους χριστιανούς υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ από τον ύστερο 18ο αιώνα προσδιορίζονται περισσότερο οι ελληνορθόδοξοι.¹⁵

Για τις ανάγκες αυτής της μελέτης θα γίνει χρήση των όρων εξέγερση (Aufstand/Revolt), κίνηση (Secession) και επανάσταση (Revolution) μέσα από το ακόλουθο συνοπτικό περιεχόμενο: «Revolten sind der wütende und gewaltsame Ausdruck von Individuen oder Gruppen, die sich weigern, die bestehenden Zustände

12. J.H. Elliott, *Revolution and Continuity*, 42. Ο kocabaşı Δελγιάννης από την Πελοπόννησο προσδιόριζε π.χ. ως «καλό καιρό» την εποχή πριν από το 1764, και την κρίση που κατέληξε στην εξέγερση των Ορλωφικών του 1770, J. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Αθήνα 1985, 38.

13. J. Alexander, *Brigandage*, 47-48· J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política oriental de los Austrias. La Documentación Griega del Archivo de Simancas (1571-1621)*, Universidad de Leon, (Servicio de publicaciones) 1988, τ. 1, 152, έγγρ. 8, αίτημα 15 «Ρομέον» (Romioi) – επισκόπων, μοναχών, ιερέων, αρχόντων προς τον βασιλιά της Ισπανίας, 1602: «να πένης τα στρατευματά σου διά την εκευ[λευ]θίαν μας»·στου ίδιου, 162, έτος. 1605, αναφορά τεσσάρων Ελλήνων αρχιεπισκόπων, 15 επισκόπων Θεσσαλονίκης, Λάρισσας, Πάτρας, Λευκάδας, Αχελώου, Χιμάρας, Ρωγών, Δερνοπόλεως κ.ά. και πολλών Ελλήνων μοναχών, ιερέων, αρχόντων και εμπόρων προς τον αντιβασιλέα Νεαπόλεως: «per la libertà della povera nostra natione».

14. J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, 170, έκκληση του Αργυρού Μελισηνού από το Λεβάντε προς τον βασιλέα της Ισπανίας, 1606 “[...] εμείς ακούοντας η βασιλήασου και ηξεύροντας πός ήσε από μεγάλον γένος και καθολικόν και ήσε ελεήμονας και εύσπλαχνος ηστους χριστιανούς, και ακούοντας και εβλέποντας πως αγαπάς το γένος μας τους ταπηνούς τους Ρομέους, όπου κάποτε ησέ έναν καιρόν ήχαν την βασιλειάν [...]”· βλ. επίσης το ποίημα: «Ο Δασκαλογιάννης των Σφακιών (1770)», στο Έ. Legrand (επιμ.), *Recueil de Poèmes historiques en grec vulgaire relatifs à la Turquie et aux principautés danubiennes*, [...], Παρίσι 1877, 237-257, (εδώ 246: «κ’ έκαννεν περικάλεσιν να γίνη Ρωμηοσύνη» [...], 248 «Δάσκαλε Γιάννη των Σφακιών με το πολύ φουσάτο,/ ποιος τώλεγε πως θα γενή η Κρήτη “Ρωμιακάτο”;»).

15. P. Konortas, “From tā’ife to millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek-Orthodox Community”, στο D. Gondicas, Ch. Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Πρίνστον 1998, 169-179, (εδώ 175)· Δ. Καταρτζής, «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να ’ναι η καθ’ αυτό τους σπουδή», στο Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Δημ. Καταρτζής, Τα Ευρισκόμενα*, Αθήνα 1970, 43-44.

weiter hinzunehmen».¹⁶ Οι απαιτήσεις των εξεγερσιμμένων είναι συγκεκριμένες, «ζητούν τώρα και εδώ τη δικαίωση» και πολύ συχνά λείπουν μια αυτοσυνηδησία ή ιδεολογία ή σχέδιο κοινωνικής αλλαγής. Επιθυμητή είναι συνήθως η επιστροφή στο υπαρκτό ή ιδεατό «αρμονικό» παρελθόν.¹⁷ Οι ηγέτες των εξεγέρσεων εμφανίζονται αυθόρμητα, χωρίς, απαραίτητα, μακρά ιδεολογική προετοιμασία τού προς εξέγερση σώματος, που επιδίκεται σε βιαιοπραγίες και καταστροφές. Κατά τη *Secession* «μπορεί η σταθερότητα μιας κρατικής δομής να δονηθεί εξαιρετικά, να προκληθούν αιματηρές αναταραχές ή σοβαρές συγκρούσεις μεταξύ των πλειοψηφιών και μιας μειοψηφίας, δηλαδή μεταξύ της κεντρικής δύναμης και μιας αυτονομιστικής κίνησης».¹⁸ Αντίστοιχα υπό τον όρο *Revolution*/Επανάσταση νοείται «όταν σε μια δεδομένη κοινωνία προκαλείται μια εντός σύντομου χρονικού διαστήματος δυναμικά και παράνομα ριζική αλλαγή στο επίπεδο των θεσμών, της κοινωνικής δομής, της ιδεολογίας, των συνθηκών ιδιοκτησίας και της σύνθεσης των Elites».¹⁹ Τόσο στις εξεγέρσεις όσο και στις επαναστάσεις αναζητούνται τα αίτια (πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, ψυχολογικά), οι συνθήκες που προηγούνται, οι φορείς, η οργάνωση, οι μέθοδοι εξέγερσης, η ιδεολογία και οι στόχοι των εξεγερσιμμένων, η ευρύτητα, η επιτυχία/εδραίωση, η μετάλλαξη στόχων της επανάστασης και τέλος ο μετασχηματισμός ή όχι προηγούμενων δομών.²⁰

Το εγχείρημα που αναλαμβάνεται σε αυτήν εδώ τη μελέτη ενέχει κίνδυνο γενικεύσεων και απλουστεύσεων λόγω της απόπειρας να συγκριθούν και να ομαδοποιηθούν εξεγέρσεις, κινήματα, επαναστάσεις μέσα στη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία και δεν διακρίνεται από ενιαία γραμμική εξέλιξη, και πώς θα ήταν δυνατόν, άλλωστε. Αφετηρία του συλλογισμού μου συνιστά ότι κοινό χαρακτηριστικό των υπό εξέταση ομάδων είναι η κοινή θρησκευτική πίστη,²¹ σημαντικό για την εποχή διακριτό στοιχείο, δεδομένου μάλιστα ότι με την άνο-

16. H. Wassmund, *Revolutionstheorien*, 31.

17. Στο ίδιο, 32.

18. Στο ίδιο, 29-30.

19. Στο ίδιο, 25.

20. I. Kramnick, "Reflections on Revolution: Definition and Explanation in Recent Scholarship", *History and Theory*, 11 (1972), 26-63· Α. Παπαδία-Λάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528). Η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσογιώργη*, Διδ. Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1983, 11-13.

21. Εξάιρεση από αυτό το εγχείρημα αποτελεί, ίσως, η αλβανική κοινωνία που προσδιοριζόταν περισσότερο από την οργάνωση κατά φύλα και λιγότερο από τη θρησκεία. Βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στο *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-Pasha; Par Ibrahim-Manzour-Efendi, Commandant du génie, au service de ce Visir. Ouvrage pouvant servir de complément à celui de M. de Pouqueville*, Παρίσι 1827, ιδίως IX, XX-XXII· N. Clayer, *Réligion et nation chez les Albanais XIXe-XXe siècles*, Ισταμπούλ 2002 (*Analecta Isisiana* 64)· μολονότι το βάρος του προβληματισμού μου πέφτει στους ορθόδοξους λαούς, εντούτοις συνεξετάζεται και η θέση των καθολικών λόγω και του εξαιρετικού ενδιαφέροντος της Καθολικής Αγίας Έδρας.

δο του Μεχμέτ του Πορθητή στον σουλτανικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίστηκαν οι ραγιά (reyas) σύμφωνα με το θρήσκευμά τους και ανώτερος θρησκευτικός αρχηγός των χριστιανών ορίστηκε ο ορθόδοξος Οικουμενικός Πατριάρχης.²² Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου επί άλλων αυτόνομων ή καταργημένων Εκκλησιών των λαών της Βαλκανικής πέρασε από διάφορα στάδια: το 1392 είχε καταργηθεί η Μητρόπολη του Τυρνόβου, το 1557 αναγνωρίστηκε εκ νέου ως αυτόνομη η Αρχιεπισκοπή/το Πατριαρχείο του Ιπεκίου (Ρεć)²³ ως το 1766, οπότε και καταργήθηκε, και στις σερβικές επισκοπές Βελιγραδίου και Ούζιτσε (Užice) τοποθετούνταν μητροπολίτες του περιβάλλοντος του Οικουμενικού Πατριαρχείου· το 1767 καταργήθηκε η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας.²⁴ Οι χριστιανοί ραγιά αντιμετώπιζονταν από το οθωμανικό κράτος²⁵ με περισσότερες επιβαρύνσεις (κεφαλικός φόρος/cizye, «παιδομάζωμα»/devşirme –τουλάχιστον ως τον 17ο αιώνα–, προσφορά ναυτών για τον στόλο, υψηλότερες φορολογικές υποχρεώσεις, διακρίσεις όσον αφορά τα της τέλεσης της λατρείας, σε θέματα δικαίου κ.ά., παρά την ανοχή της χριστιανικής θρησκείας), επιβαρύνσεις που εντεινόνταν σε περιόδους πολεμικές και συνθήκες κρίσης, ιδίως από τα τέλη του 16ου αιώνα και εξής. Για λόγους διοικητικούς αλλά και φορολογικούς αναγνωρίστηκε σταδιακά και κάποια αυτόνομη διοικητική οργάνωση, στη μορφή του χωριού ή της κοινότητας, πάλι με ποικίλες διαφοροποιήσεις.²⁶ Η μελέτη εξετάζει τους λαούς που κατοικούσαν στο κύριο σώμα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης με όριο τον Δούναβη.²⁷ Αιτία αυτού του περιορισμού είναι η σε μεγαλύτερη διάρκεια οθωμανική κυριαρχία επί των περιοχών αυτών. Πρόσθετο λόγο συνιστά η δυνατότητα που μας παρέχει το υλικό να διαπιστώσουμε, αρκετά συχνά, ενιαίες τάσεις, λόγω γεωγραφικών δεδομένων, λόγω επικοινωνίας πληθυσμών υπό τις ίδιες ή παρόμοιες διοικητικές περιφέρειες και, συνεπώς, αντιμετώπισης κοινών προβλημάτων και αλληλένδετες εξελίξεις. Ως τέτοιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι πόλεμοι των Οθωμανών με τη Βενετία, την Ισπανία και τις δυνάμεις της Κεντρικής Ευρώπης, με άμεσο αντίκτυπο στους υποτελείς της Βαλκανικής και πιο συγκεκριμένα της ενδοχώρας, όσο και στην περίοδο των στασιαστικών κινήματων των πασάδων του τέλους του 18ου - αρχών του 19ου αι.,²⁸ με αλυσιδωτό αντίκτυπο και εμπλοκή και των ντόπιων χρι-

22. St. Runciman, *The Great Church in Captivity: a Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Λονδίνο: Cambridge University Press, 1968.

23. L. Hadrovics, *L'église serbe sous la domination turque* (Bibliothèque de la revue d'histoire comparée 6), Παρίσι 1947, 49-52, 106-118.

24. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος - αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1998, 225.

25. Η βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια, εισαγωγικά βλ. P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Σηάτλ-Λονδίνο 1977.

26. B. Svetkova, *Les institutions ottomanes en Europe*, Βισμπάντεν, 1978.

27. Μικρή αναφορά θα γίνει μόνο στην εξέγερση του Δασκαλογιάννη στην Κρήτη, στο πλαίσιο του Ρωσοοθωμανικού Πολέμου 1768-1774.

28. St. J. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*,

στιανικών, αλλά και των μουσουλμανικών πληθυσμών. Ο περιορισμός της συλλογιστικής μου μόνο στους χριστιανούς δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν στασιαστικά κινήματα και από την πλευρά των μουσουλμάνων ή και των Εβραίων, καθώς και οι μουσουλμάνοι ραγιά ως υποτελείς του Σουλτάνου υπάγονταν και αυτοί σε φορολογικές και άλλες υποχρεώσεις και υφίσταντο τους κλυδωνισμούς του οθωμανικού κράτους και τις συνέπειες των διεθνών συγκυριών.

Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, με εξαιρέσεις κάποια αστικά κέντρα καίριας στρατιωτικής σημασίας [όπως τα Σεράγιεβο, Yeni Şehir (Λάρισα) και άλλα] ο τουρκικός και γενικότερα ο μουσουλμανικός πληθυσμός, παρά τους εξισλαμισμούς και τους εποικισμούς, ήταν μειοψηφία σε σύγκριση με τον χριστιανικό.²⁹ Συνεπώς η Νοτιοανατολική Ευρώπη, λόγω και των συνθηκών υπό τις οποίες συντελέστηκε η σταδιακή ολοκλήρωση της κατάκτησής της, της αμεσότερης επαφής της με τις λοιπές ευρωπαϊκές δυνάμεις (σε επίπεδο διοικητικό, οικονομικό) αντιμετωπίστηκε διοικητικά με διαφορετικό τρόπο από ό,τι η Μικρά Ασία (Anatolu). Ο τονισμός στη θρησκεία ως ειδοποιού χαρακτηριστικού για την άρθρωση του συλλογισμού μου –άλλωστε αποτελούσε και κοινό τόπο σε όλες σχεδόν τις πηγές περί τις παντός είδους εξεγέρσεις–, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στους λαούς της Βαλκανικής, διαφοροποιήσεις όχι της έντονης μορφής που έλαβαν στην πορεία προς την ίδρυση των εθνικών κρατών τον 19ο αιώνα, αλλά αυτές που προέρχονταν από τις ποικίλες παραδόσεις και μνήμες αυτοδιοίκησης κατά την προοθωμανική περίοδο, από διαφορετικούς οικονομικούς προσανατολισμούς, λόγω γεωπολιτικών θέσεων, κοινωνικής δομής, γλώσσας κ.λπ.³⁰ Φυσικά ο γεωγραφικός παράγοντας, τα ψηλά βουνά με τα στενά περάσματα, ο προσανατολισμός αρκετών περιοχών προς τη θάλασσα κ.ά. δεν συνεπικουρούσαν απαραίτητα για την καλλιέργεια κοινών οραμάτων και προσανατολισμών στα περισσότερα επίπεδα. Ας ληφθεί, όμως, υπόψη ότι από τον 16ο αιώνα και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, παρά τις διαφοροποιήσεις (Παρίστριες Ηγεμονίες, Ραγούζα, Μαυροβούνιο, Μάνη κ.α.), οι λαοί της Βαλκανικής έζησαν κάτω από μια ενιαία λίγο ως πολύ διοίκηση που τους επέβαλλε αυτόματα και κοινές παραμέτρους διαβίωσης και αντιμετώπισης προβλημάτων και κυρίως δεν διαιρούσαν από τα πολιτικά σύνορα των εθνικών κρατών και τα αντίστοιχα εμπόδια μετακίνησης και επικοινωνίας. Έτσι δεν είναι απαραίτητο να ενταχθεί στη σφαί-

Καίμπριτζ: Harvard University Press, 1971, 211-364· D.R. Houry, “The Ottoman centre versus provincial power-holders: an analysis of the historiography”, *The Cambridge History of Turkey*, 3· S. Faroqhi (επιμ.), *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2006, 135-156· F. Adanir, “Semi-autonomous forces in the Balkans and Anatolia”, ό.π. 157-185. Είναι παράδοξο όταν το 2008, μετά την τόσο μεγάλη πρόοδο των οθωμανικών σπουδών, εκδίδεται επιστημονική σειρά που αφορά στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τον τίτλο «*The Cambridge History of Turkey*» (sic!) και μάλιστα ο πρώτος τόμος με εκδότη την Prof. Kate Fleet τιτλοφορείται *Byzantium-Turkey, 1071-1453* (sic!).

29. N. Todorov, A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule Balkanique (fin du XVe s. début XVIe s.)*, Σόφια 1988.

30. R. Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Νιού Τζέρσευ 1981.

ρα της ουτοπίας το όραμα του Ρήγα Βελεστινλή στα τέλη του 18ου αιώνα για τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους, της *Ελληνικής Δημοκρατίας*, με σεβασμό της αυτονομίας όλων των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.³¹ Άλλωστε και κατά τη διάρκεια των αιώνων που συνεξετάζονται εδώ εμφανίσθηκαν στην πράξη, σε ποικίλα βεβαίως συμφραζόμενα, αρκετά σχέδια και οράματα, που βασίζονταν στη συνεργασία των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου, όλων ή μέρους αυτών για κοινές εξεγέρσεις κατά των Οθωμανών.

Στη μακρά περίοδο που εξετάζεται εδώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξε ένα συγκεντρωτικό κράτος με κυρίως στρατιωτικοδιοικητικό χαρακτήρα, βασιμμένο ως το τέλος του 16ου αιώνα στην επικράτηση του τιμαριωτικού συστήματος με το τιμάριο ως την κύρια στρατιωτική, φορολογική, γαιοκτητική μονάδα. Ώς τον θάνατο του Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς ή του Νομοθέτη (*Kanuni*) το 1566 οι επεκτατικές εκστρατείες και οι διεθνείς συγκυρίες επέτρεπαν στον Σουλτάνο να διατηρεί το τιμαριωτικό σύστημα και να συντηρείται μια ήπια λίγο ως πολύ συμβίωση των κατοίκων της χερσονήσου. Τα κινήματα, όποια γίνονταν αμέσως μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης³² ή και προηγουμένως, στις επαρχίες που είχαν γνωρίσει νωρίτερα την οθωμανική κατάκτηση, εντάσσονται μάλλον στο πλαίσιο των βενετοτουρκικών πολέμων και στην πολιτική της Βενετίας για ενίσχυση και εκμετάλλευση του ρόλου στρατιωτικών σωμάτων (*stradiotti*) ή στο πλαίσιο των σπασμωδικών, ισχνών αντιδράσεων των άλλων κρατών ή ηγεμόνων της Ευρώπης, απέναντι στην οθωμανική δύναμη που είχε χτυπήσει τις πόρτες της Κεντρικής Ευρώπης. Είναι σε αυτή την πρώιμη περίοδο που αναδεικνύεται η μυθική μορφή του Γεώργιου Καστριώτη Σκεντέρμπεη. Από τα τέλη του 16ου αι. αρχίζει να γίνεται έντονη η κρίση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εν πολλοίς λόγω εσωτερικών αιτιών, –που σχετίζονταν με τη μείωση των επεκτατικών εκστρατειών, άρα και τον περιορισμό της αναδιανομής γαιών, την κρίση στο σώμα των γενιτσάρων, τον σταδιακό εκχρηματισμό της οικονομίας, το δημοσιοοικονομικό έλλειμμα, την οικονομική κρίση και την πρώτη μεγάλη μείωση σε περιεκτικότητα αργύρου του οθωμανικού νομίσματος–, αλλά και εξωτερικών αιτιών – κρίση τιμών στην Ευρώπη (τη λεγόμενη *price revolution*),³³ κρίση εμπορίου κ.λπ. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία περνάει περίοδο σοβαρής διοικητικής αστάθειας, με διακυβέρνηση από αδύναμους και ανήλικους σουλτάνους, επικράτηση

31. Το 1998, 200 χρόνια από τη θανάτωση του Ρήγα και των συντρόφων του στο Βελιγράδι από τις οθωμανικές αρχές, πραγματοποιήθηκαν σειρά συμποσίων και έκδοση βιβλίων για το έργο και την εποχή του. Συγκεκριμένα για το πολιτικό έργο του Ρήγα βλ. Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5: *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχμοποδανίας*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.

32. Στ. Παπαδόπουλος, *Απελευθερωτικοί αγώνες*, 32-60.

33. Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ΙΣΤ΄ αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά*, 2/3 (1985), 45-76· S. Faroqhi, “Crisis and Change 1590-1699”, στο H. İnalcık, D. Quataert (επιμ.), *Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Καίμπριτζ 1994, 411-636.

του χαρεμιού και των συν αυτώ κ.ά. Ο συνδυασμός των αιτίων αυτών είχε ως συνέπεια άνοδο των τιμών, αύξηση της φορολογίας, αλλαγή σταδιακή του τιμαριθμικού συστήματος και πορεία προς την τσιφλικοποίηση, ανάδειξη γαιοκτημόνων, την αλλαγή στο φοροεισπρακτικό σύστημα με την επιβολή του *iltizam*, εξαγορά των αξιωμάτων, και κατά συνέπεια μετακύληση των υπερβολικών φορολογικών βαρών στους ραγιά, επικράτηση των αγιάνηδων (*ayans*) ιδίως τον 18ο αιώνα,³⁴ εμφάνιση των χαϊντούκων (*haiduk*), κλεφτών και αρματολών. Πριν από τα τέλη του 16ου αιώνα η συγκυρία της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου³⁵ δημιούργησε το οραματικό ή το υπαρκτό πλαίσιο οργάνωσης εξεγέρσεων. Ακολουθεί έντονος ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών δυνάμεων για αναγνώριση της ντε φάκτο παγίωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με την οποία υποχρεώνονταν να συμβιώνουν. Οι πόλεμοι του τέλους του 16ου, του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα και οι σοβαρές πολεμικές συρράξεις του 18ου αι. είχαν ως άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα την εξασθένηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις αναταραχές σε ποικίλα σημεία της βαλκανικής ενδοχώρας αλλά και της Ανατολής. Είναι στο πλαίσιο της συγκριτικής θεώρησης των επαναστάσεων και των εξεγέρσεων που ο Τζακ Α. Γκόλντστοουν (*Jack A. Goldstone*)³⁶ θεώρησε το *state breakdown* ως κύριο εξηγητικό πλαίσιο της εμφάνισης εξεγέρσεων σε Αγγλία, Γαλλία, Ισπανία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Κίνα του 16ου αι. ως τον 18ο αιώνα. Ως κοινά χαρακτηριστικά του *state breakdown* θεωρεί στους δυτικούς και ανατολικούς απολυταρχισμούς τα: «state fiscal crises linked to inflation; intra-elite divisions over social mobility; popular uprisings, partly autonomous and partly elite orchestrated, that pressed basic economic demands so fiercely as to lead to changes in political, social and economic organization».³⁷ Πολλά από αυτά τα φαινόμενα θα αναδειχθούν και σε αρκετές από τις εξεγέρσεις στη Βαλκανική, χωρίς πάντοτε τη μαζικότητα των φαινομένων της Κεντρικής Ευρώπης, όσον αφορά κυρίως στις αγροτικές εξεγέρσεις. Την απουσία, ουσιαστικά, μαζικών αγροτικών

34. D.S. Sadat, "Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century", *The Journal of Modern History*, 44, αρ. 4 (1972), 346-363· Br. McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", στο H. İnalcık, D. Quataert (επιμ.), *Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Καίμπριτζ 1994, 637-758.

35. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην Ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του Κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970 (Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου / Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 120)· του ίδιου, "Hacia una re-evaluación de Lepanto", <http://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=822239>

36. J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1991· αντίρρηση στο εξηγητικό του σχήμα προέβαλλε η K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*, Ίθακα-Λονδίνο 1997, αλλά εξετάζοντας κυρίως τις εξεγέρσεις των *celalis* στη Μικρά Ασία και καθόλου αυτές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

37. J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion*, 3· αναλυτικότερα τον θεωρητικό συλλογισμό του βλ. στις 1-48.

εξεγέρσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδίδει η Κάρεν Μπάρκεϋ (Karen Barkey)³⁸ στη μορφή οργάνωσης του τιμαριωτικού συστήματος και στην έλλειψη άμεσης εξάρτησης των αγροτών από τον τιμαριώτη (σπαχή), με τον οποίο συχνά δεν είχαν άμεση επαφή, και στη δυνατότητά τους να επικοινωνούν με απεσταλμένους των κοινοτήτων τους (βεκίληδες) απευθείας με την κεντρική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη για την κατάθεση παραπόνων και προσπάθεια διευθέτησης προβλημάτων.³⁹ Το σχήμα αυτό διευκολύνει την εξήγηση της απουσίας, εν μέρει, συμμαχίας αγροτών με τις ελίτ – μια από τις εξαιρέσεις θα αποτελούσε ίσως και η αγροτική συμμετοχή στην πρώτη εξέγερση του Μιχαήλ του Γενναίου το 1594.⁴⁰ Η αγροτική δυσανεξία εκδηλωνόταν στη Βαλκανική μέσα από τους *Κλέφτες*, τους χαϊντούκους, αλλά και μικρές ή μεγαλύτερες εξεγέρσεις και κυρίως μέσα από τη μετανάστευση εντός της αυτοκρατορίας ή εκτός αυτής. Η μετανάστευση αποτελούσε, πλην του δρόμου για πλουτισμό, ιδίως από τον 18ο αιώνα και εξής, και το κατ' εξοχήν μέσο φυγής από τη δυσανεξία. Κύρια συνέπεια των όποιων μορφής εξεγέρσεων αποτελούσαν, πολύ συχνά, κύματα μεταναστεύσεων ή οργανωμένων εποικισμών στην Κεντρική και στη Δυτική Ευρώπη.⁴¹

Το θέμα των εξεγέρσεων ως αντίστασης απέναντι στην οθωμανική κατάκτηση προβλήθηκε κυρίως τον 19ο αιώνα, μέσα στο πλαίσιο των εθνικών ιστοριογραφιών. Πρώτος τις ανέδειξε με βάση και πηγές ο Κωνσταντίνος Σάθας, στη μονογραφία του “Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα”. Ο Σάθας τόνισε τον ρόλο των Ελλήνων, χρησιμοποιώντας κατ' εξακολούθηση τον όρο «επανάστασις»,⁴² τονίζοντας τον αντιστασιακό ρόλο του Έθνους, του Γένους⁴³ πολύ πριν από την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Το έργο του Κ. Σάθα πρέπει να ενταχθεί και να εξηγηθεί στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, όπως ξεκίνησε με τη δωδεκάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου.⁴⁴ Ακολούθησαν μελέτες των Νικολάε Γιόργκα (Nicolae Iorga), Ευντοξίου Χουρ-

38. K. Barkey, *Bandits*, 91-112.

39. A. Vlachopoulou, “Like the Mafia? The Ottoman Military Presence in the Morea in the Eighteenth Century”, στο A. Anastasopoulos και E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans*, 123-137.

40. Βλ. εδώ σημ. 136.

41. O. Katsiardi-Hering, “Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 16.-19. Jahrhundert”, *Österreichische Osthefte*, 38, αρ. 2 (1996), 171-188 (εδώ 175-176) της ίδιας, “Migrationen von Bevölkerungsgruppen in Südosteuropa vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts”, *Südost-Forschungen*, 59/60 (2001), 125-148.

42. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, 1453-1821*, 657-666, χρονολογικός πίνακας.

43. Μια κριτική συζήτηση της θέσης του Σάθα ως προς τα Ορλωφικά βλ. Ν. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007.

44. Η προσωπικότητα και το έργο του Παπαρρηγόπουλου έχουν γίνει αντικείμενο μεγάλης συζήτησης στη σύγχρονη νεοελληνική μεθοδολογική ιστοριογραφία Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – η ζωή του – το έργο του*, Αθήνα 1986· Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006, 87-170.

μουζάκι (Eudoxiu Hurmuzaki), Γιόβαν Τόμιτς (Jovan Tomić),⁴⁵ Κωνσταντίν Γίρετσεκ (Konstantin Jireček), Απόστολου Βακαλόπουλου και άλλων. Οι εξεγέρσεις εντάσσονταν στο εξελικτικό σχήμα των αγώνων των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής⁴⁶ για απελευθέρωση και την ίδρυση εθνικών κρατών, αγώνων που ξεκίνησαν και στόχευαν, κατ' αυτό το σχήμα, σχεδόν αδιάκοπα από την επομένη της κατάκτησης των επιμέρους λαών. Μια διατοπική ιστορία των εξεγέρσεων, με σοβαρές, ευτυχώς, εξαιρέσεις,⁴⁷ δεν είναι ο κανόνας των μελετών. Οι περισσότερες μελέτες, γραμμένες από ιστορικούς των σύγχρονων εθνικών κρατών,⁴⁸ εξέταζαν κατά κανόνα τις εξεγέρσεις που πραγματοποιήθηκαν εντός των σημερινών κρατικών ορίων, χωρίς να συνυπολογίζεται πάντοτε η συμβολή και άλλων λαών στις εξεγέρσεις αυτές ή, πάντως, με μια τάση να αποσιωπάται ή να μειώνεται η συμβολή και άλλων λαών ή εκπροσώπων τους. Στόχος ήταν, και εν πολλοίς είναι, η ανάδειξη της διαχρονικής συνέχειας και συμβολής του έθνους. Αγνοήθηκε συχνά ο παράγοντας γεωγραφία, η ανυπαρξία συνόρων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ανάμειξη πληθυσμών, ο συγχρωτισμός λόγω εσωτερικών μεταναστεύσεων και συνεπώς ένταξης, αφομοίωσης ή παράλληλης συμβίωσης λαών. Έτσι, όπως η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε κατά τον Έλλιοτ το μέτρο για την κρίση και σύγκριση και των εξεγέρσεων της πρώιμης νεότερης εποχής, αποτέλεσαν οι εθνικές επαναστάσεις, και ιδίως η Ελληνική και κατά δεύτερο λόγο η Σερβική, το *paradigm*, τον καθρέφτη μέσα από τον οποίο θα εξετάζονταν και οι παρελθούσες εξεγέρσεις. Οι συγγραφείς επικαλούνταν *Εκκλήσεις*, *Αναλύσεις*, *Αιτήσεις* με αναμνήσεις των λαών, ιδίως όσον αφορά τους Σέρβους και τους Βούλγαρους, περί την ύπαρξη των μεσαιωνικών τους κρατών, είτε, όσον αφορά τους Έλληνες, περί την ανάμνηση του μεγαλείου της κλασικής αρχαιότητας και της Ανατολικής Ρωμαϊκής (Βυζαντινής) Αυτοκρατορίας. Κείμενα των πηγών που χρησιμοποιούσαν και αναφέρονταν στους Λακεδαιμόνιους ή στο ένδοξο γένος των Ρωμαίων, που απηχούσαν είτε ιδεατούς τύπους είτε παρέμεναν στις παραδόσεις και στους μύθους για τη Βασιλεύουσα, είτε είχαν συνταχθεί από λογίους επηρε-

45. J. Tomić, *Gradja za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka*, Βελιγράδι 1933 (Zbornik. Srpska Kralj. Akademija II, 6).

46. B. Cvetkova, *The Bulgarian Haiduk Movement*. βλ. επίσης S. Damjanov, "La Bulgarie et le monde européen du XVe s. à nos jours", *Bulgarian Historical Review*, 9, αρ. 1-2 (1981), 25-35.

47. Εδώ πρέπει να αναφερθούν η μελέτη του P. Bartl, *Der Westbalkan*, καθώς και πολλές του Χασιώτη, βλ. επίσης A. Anastasopoulos και E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans* F.F. Anscombe, *The Ottoman Balkans, 1750-1830*.

48. B. Cvetkova, *Les Bulgares et la situation politique*. P. Xhufi, "Rebelles et unionistes dans les Balkans ottomans: l'insurrection d'Épire de 1611", στο B. Doumerc και Chr. Picard (επιμ.), *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries*, CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail 2004, 323-345, όπου επίσης επιχειρείται, χωρίς πιστή τεκμηρίωση, να αναδειχθεί η αλβανική, κατά τον συγγραφέα, καταγωγή του Διονυσίου Φιλοσόφου επιλεγμένου ως Σκυλοσόφου! [Ευχαριστώ την κ. Λυδία Κοτοβάνου (Lydia Cotovanu) για τη βιβλιογραφική πληροφορία]. Στ. Παπαδόπουλος, *Απελευθερωτικά κινήματα*, δεν σημειώνει πάντοτε τον ρόλο των άλλων βαλκανικών λαών. Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθούν.

ασμένους από την Αναγέννηση. Ιδιαίτερα στις εθνικές ιστοριογραφίες δεν ήταν στόχος να τονιστεί ο αγώνας εναντίον των Τούρκων αλλά και ο αγώνας εναντίον της φαναριώτικης ελίτ που επέβαλλε τους εκκλησιαστικούς αρχηγούς στις σερβικές, βουλγαρικές επαρχίες, ιδίως μετά το 1766-1767,⁴⁹ ή στους λαούς της Μολδαβίας και Βλαχίας μετά τη φαναριώτικη ηγεμονία από τις αρχές του 18ου αι.

Βασικό πρόβλημα για την τυπολογική θεώρηση των εξεγέρσεων που επιχειρείται εδώ αποτελούν οι πηγές. Κατ' αρχάς πρέπει να σημειώσουμε ότι σώζεται πλήθος πηγών για σχεδιασμό εξεγέρσεων που ποτέ δεν πραγματοποιήθηκαν, αλλά οι πηγές αυτές συμβάλλουν σημαντικά στη συγκριτική θεώρηση, αφού κάποιοι από αυτούς τους σχεδιασμούς κατέληξαν σε πρόωρο ξέσπασμα μέσα από το τυχαίο ή από κακό υπολογισμό ή λόγω έντονης πρόωρης διάχυσης ελπιδοφόρων ειδήσεων στους ντόπιους πληθυσμούς (περιπτώσεις Διονυσίου Φιλοσόφου του επιλεγμένου Σκυλοσόφου, 1611, εξέγερση 1570, Χιμάρα, 1659 στην Πελοπόννησο/Μάνη, *Ορλωφικά 1770* κ.ά.) περί επερχόμενης βοήθειας από τη Δύση. Σημαντικό σώμα πηγών συνιστούν, λοιπόν, το πλήθος των εκκλήσεων, αναφορών, μνημονίων,⁵⁰ προς τους κοσμικούς ηγεμόνες της Δύσης ή τους εκάστοτε αρχηγούς της Καθολικής Εκκλησίας, ως τα τέλη του 17ου αιώνα, και προς την «ομόδοξη» Ρωσία μετά τη δυναμική εμφάνιση του τσάρου Πέτρου Α', στις οποίες διεκτραγωδούνται οι συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών υποτελών του Σουλτάνου – συχνά με επαναλαμβανόμενες στερεοτυπικά απόψεις και λεπτομέρειες από την καθημερινότητα και τα «βάσανα» των ραγιά. «Children of their age» ήταν οι λόγιοι, ιερείς, Έλληνες, Αλβανοί ή Σλάβοι, επηρεασμένοι από το κλίμα της Αναγέννησης, στην υπηρεσία της Καθολικής Εκκλησίας ή κρατών της Δύσης, όπως της Βενετίας και της Ισπανίας, αλλά και ορθόδοξοι μητροπολίτες από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη ή και απόγονοι υστεροβυζαντινών οικογενειών, εκπρόσωποι κοινοτήτων ή και οι ιδιοτελείς, εν πολλοίς, *stradioti*, που οραματιζόνταν από τον 15ο αιώνα με εντεινόμενο ρυθμό μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453 και εξής, σχέδια για συμμαχίες των δυτικών κρατών με σκοπό την απελευθέρωση από τον «*τουρκικό ζυγό*». Γινόταν λόγος για τους ανθρώπους που «*σηκωνόνταν*»,⁵¹ πραγματοποιούσαν ή ήταν έτοιμοι για «*σηκωμό*»/«*Επανάστασιν πεποι-*

49. M.B. Petrovich, "The Role of the Serbian Orthodox Church in the First Serbian Uprising 1804-1813", στο W.S. Vucinich (επιμ.), *The First Serbian Uprising 1804-1813*, Boulder-Νέα Υόρκη 1982, 259-302.

50. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 11, συγκεντρώνει τις εκθέσεις που χρησιμοποίησε από ελληνικής πλευράς βλ. Μ. Ι. Μανούσκακας, *Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Λόγος εκφωνηθείς την 25 Μαρτίου 1963, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1965· του ίδιου, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 59, αρ. 2 (1984), 193-249· J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la politica, passim*.

51. Χρ. Πατρινέλης, «Το σχέδιο αντιτουρκικής εκστρατείας του Μητροπολίτη Τιμοθέου (1572) και άλλα σχετικά κείμενα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 6 (2000), 9-35 (εδώ 16) «σηκώνονται κόντρα του μισρού».

ηκέναι»),⁵² ήταν «sollevati» («Bulgheri sollevati»),⁵³ είχαν «*animo de ribellarnosi*»⁵⁴ κ.λπ. Συγκριτική κειμενολογική ανάλυση των εκκλήσεων αυτών –που όμως θα ξεπερνούσε τα όρια αυτής της εργασίας– θα απέφερε πολλά συμπεράσματα σχετικά με τη διατήρηση ή τη διαμόρφωση ταυτοτήτων ή οραμάτων, τόσο των φορέων τους ή και αυτών των ίδιων ως εκπροσώπων ευρύτερων ομάδων πληθυσμού. Εντούτοις το περιεχόμενο αυτών των εκκλήσεων δεν μπορεί συλληβδην να ενταχθεί στη σφαίρα των «*Einschätzungen in das Reich der Fantasie*»,⁵⁵ αλλά πρέπει να εξετασθεί μέσα και από την ιδεολογική και εμπειρική φόρτιση των φορέων τους, τον περίγυρό τους, τη δυνατότητά τους να έρχονται σε πραγματικές ή όχι επαφές με εκπροσώπους των ραγιά ή άλλων συντοπιτών τους σε κοινότητες της διασποράς που είχαν για πολλούς λόγους επιλέξει ή αναγκαστεί να μεταναστεύσουν σε πόλεις (όπως στη Βενετία και κυρίως στη Νάπολη)⁵⁶ της Ιταλικής Χερσονήσου και της Κεντρικής Ευρώπης. Ίσως ο λόγος τους να μην εκπροσωπούσε το πλήθος των αγροτών ραγιά που ζούσαν την καθημερινότητα και δεν άφησαν κείμενα για να τους γνωρίσουμε απαραίτητα ως «*children of their age*»,⁵⁷ αλλά αξίζει μελλοντικά μια ενδελεχέστερη εξέταση του διαμεσολαβητικού ρόλου αυτών των εκκλήσεων.

Η ανάλυση αυτή πρέπει συγκριτικά να γίνει και με το περιεχόμενο των οθωμανικών πηγών, που αναφέρονται κυρίως στους χαϊντούκους, κλέφτες, πάντο-

52. Δ.Μ. Σάρρος, «Μαξιμου ιερομονάχου του Πελοποννησίου *Λόγος Σηλιτευτικός* κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστιστάντων αυτών εις Ιωάννινα εν έτει 1611, μετά σχετικής εισαγωγής υπό Δ. Σάρρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3 (1928), 169-210 (εδώ 189).

53. Για την εξέγερση του Τσίπροβετς (Čiprovec), 1688, βλ. J.D. Spisarevska, “Documenti sulla storia delle terre bulgare sotto il dominio turco conservati nell’Archivio della Sacra Congregazione, De Propaganda Fide”, στο *Relazioni storiche e culturali fra l’Italia e la Bulgaria*, Νάπολη 1982, 73-85· της ίδιας, “Der Österreichisch-Türkische Krieg von 1683-1699 und der Kampf des Bulgarischen Volkes um Unabhängigkeit im Lichte neuer Dokumente aus der Apostolischen Vatikanischen Bibliothek”, *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, 2, αρ. 6 (1984), 101-110 (εδώ 109).

54. J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la politica*, 241, Doc. 15, 30 Δεκ. 1611, σε σχέση με την εξέγερση του επισκόπου Διονυσίου Φιλοσόφου ή Σκυλοσόφου.

55. H. Sundhausen, *Geschichte Serbiens*, 19.-21. Jahrhundert. Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 2007, σ. 57.

56. I. K. Hassiotis, “La comunità greca di Napoli e i moti insurrezionali nella penisola balcanica meridionale durante la seconda metà del XVI secolo”, *Balkan Studies*, 10 (1969), 279-288.

57. Οι παραδόσεις, οι χρησμοί, τα δημοτικά τραγούδια έμμεσα μπορούν να θεωρηθούν ως αποδεικτικά στοιχεία της λαϊκής συμπεριφοράς. Από την πλούσια βιβλιογραφία: Μ. Stojanović, “The Motive of Hayduk in Serbian and Greek Nineteenth Century Poetry”, *Balkanica*, 6 (1975), 281-295· Αλ. Πολίτης, *Το Δημοτικό Τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα 1981· Α. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l’Apocalypse à l’époque turque (1453-1821). Esquisse d’une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982· Hering, *Die Osmanenzeit*, 355-361, όπου εξετάζεται, με εξαίρεση τις λαϊκές παραδόσεις, κυρίως η ιστορική και φιλολογική παραγωγή των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης από τον 19ο αιώνα και εξής.

τε με αρνητική καταδικαστική διάθεση και τους αντιμετωπίζουν συλλήβδην ως εγκληματίες ληστές.⁵⁸ Από τον κύκλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, επίσης, εκδίδονταν πολύ συχνά εγκύκλιοι που καταδίκαιζαν παντός είδους εξεγέρσεις.⁵⁹ Αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα από τον 18ο αιώνα και εξής, με την επικράτηση της ορθολογικής και πολιτικής άποψης που επέβαλλαν οι κανόνες του *modus vivendi* και της συνύπαρξης στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας.⁶⁰ Εντούτοις πολλές πηγές δείχνουν συμμετοχή εκκλησιαστικών εκπροσώπων διαχρονικά τόσο στον «φανατασιακό», ίσως, προγραμματισμό, όσο και στην πραγματική προετοιμασία εξεγέρσεων, όπως θα δούμε.

Άλλο σώμα πηγών συνιστούν κείμενα κατασκόπων, εκπροσώπων του Πάπα, πρακτόρων των Δυτικών Δυνάμεων και της Ρωσίας προς τους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στο πλαίσιο της επέκτασης της επιρροής της Καθολικής Εκκλησίας είτε της διεκδίκησης μεριδίου από τις χώρες που ανήκαν στην Οθωμανι-

58. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τους κλέφτες και χαϊντούκους βλ. την κριτική θέση του F. Adanir, "Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa", *Südost-Forschungen*, 42 (1982), 43-116· καθώς και Sp. Asdrachas, "Quelques aspects du banditisme social en Grèce au XVIIIe siècle", *Études Balkaniques*, 4 (1972), 97-118· E. Grozdanova, "Contemporary Bulgarian Historiography (1971-1980) on the Impact of Ottoman Rule on the Development of the Bulgarian People during the Period from the 15th through the 18th Century", *Bulgarian Historical Review*, 9, αρ. 4 (1981), 78, σημ. 56, παραθέτει βιβλία για τους χαϊντούκους στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας με βάση τις οθωμανικές πηγές· από κοινωνικοανθρωπολογική άποψη βλ. R. van Boeschoten, *From Armatolik to People's Rule. Investigation into the Collective Memory of Rural Greece 1750-1949*, Άμστερνταμ 1991· από ιστορικοανθρωπολογική άποψη βλ. K. Kaser, *Hirten, Kämpfer, Stammeshelder. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992· από τις πρόσφατες έρευνες βλ. τα ενδιαφέροντα άρθρα των F.F. Anscombe, "Albanians and 'Mountain Bandits'", στον ίδιο (επιμ.), *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, Πρίνστον 2006, 87-114· V. Aksan, "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in 1760s", στον ίδιο (επιμ.), ό.π., 66-79, για τους χαϊδούκους γύρω από τον Δούναβη στα χρόνια 1689-1718· P. Stathis, "From Klephts and Armatoloi to Revolutionaries", στο A. Anastasopoulos και E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans*, 176-180.

59. Δ.Μ. Σάρρος, *Μαξίμου ιερομονάχου του Πελοποννησίου*, 179, πατριαρχική καθάιρεση του Διονυσίου μετά την εξέγερση στη Θεσσαλία το 1601, διότι «αποστασιάν μελετήσας κατά της βασιλείας του πολυχρονίου βασιλέως σουλταν Μεχμέτ». Διαφορετικά εκτιμά την πατριαρχική πράξη ο Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, «Ο Λαρίσης-Τρίκκης Διονύσιος Β' ο 'Φιλόσοφος' ο χλευαστικός επικληθείς 'Σκυλόσοφος'», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 8 (1933), 150-188 (εδώ 151)· Π. Ζερλέντης, «Πατριαρχών Γράμματα διατακτικά προς τους νησιώτας περί δουλικής υποταγής εις τους κρατούντας», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 9 (1926), 97-116· Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1999, 275-82.

60. Ενδιαφέρουσα θέση για τη στάση κύκλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου απέναντι στην Επανάσταση βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το 'Εικοσιένα'», *Τα Ιστορικά*, 17 (1992), 345-370.

κή Αυτοκρατορία,⁶¹ με μοχλό σχεδιασμού την πρόκληση εξεγέρσεων και επαναστάσεων, αντιπερισπασμών από την πλευρά των χριστιανών ραγιά στο πλαίσιο των πολεμικών συρράξεών τους με τον Σουλτάνο. Κατά κανόνα οι υποσχέσεις αυτές παρέμεναν ανεκπλήρωτες και κατά πάγια τακτική οι χριστιανοί, εξεγερθέντες ή όχι, έμεναν με τις φρούδες ελπίδες ανεκπλήρωτες και στο έλεος των οθωμανικών αντιποίνων.

Πλούσιο σώμα πηγών αποτελούν τα κείμενα τα προερχόμενα από την πολεμικής ιδεολογίας κοινωνική ομάδα των «*greco-albanesi stradioti*»,⁶² στην υπηρεσία των Δυτικών Δυνάμεων, οι οποίες τους χρηματοδοτούσαν ή από τις οποίες ανέμεναν νέα αποστολή με σκοπό την αποκόμιση αξιωμάτων, την επαναφορά στις παλιές τους βαρονίες και γαιοκτησίες, όσοι τουλάχιστον εξ αυτών διέθεταν τέτοιες. Το φαινόμενο είναι συχνό τουλάχιστον ως τα τέλη του 17ου αιώνα και σχετίζεται με τη βενετική και την ισπανική πολιτική απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα σχέδια που οργανώνονταν από τους *stradioti* συνήθως ήταν και αυτά που οδηγούσαν σε κάποια εξέγερση, πάντως κατά κανόνα άδοξη. Τα μαχητικά τους δίκτυα⁶³ τους διευκόλυναν να κινητοποιήσουν ένοπλες ομάδες, να έλθουν σε επαφή με προεστούς των κοινοτήτων, γαιοκτήμονες ή και ιερωμένους. Συνήθη πεδία τέτοιων εξεγέρσεων συνιστούν ο χώρος της Ηπείρου και της κεντρικής και νότιας σημερινής Αλβανίας και η Πελοπόννησος, ιδιαίτερα η Μάνη. Αλλά και οι πηγές, και ιδίως η βιβλιογραφία, που αφορούν στη δράση των *stradioti* είναι απαραίτητο να περνούν από τη σοβαρή κριτική ανάλυση, γιατί, στο θέμα που μας αφορά, έχουν γνωρίσει την κατ'εξοχήν για «εθνικούς» στόχους εκμετάλλευση και τη μονομερή προβολή. Αρκετοί μελετητές δεν λαμβάνουν υπόψη ότι η εποχή κατά την οποία δρούσαν αυτοί οι μισθοφόροι στρατιώτες είναι μια προεθνική εποχή και αρκετοί από τους *stradioti* προέρχονταν από περιοχές, όπως

61. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία T.G. Djuvara, *Cents projets de partage de la Turquie (1281-1913)*, Παρίσι 1914.

62. Κ. Σάθας, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, εισαγωγή-σχόλια Ν. Καραπιδάκης, Αθήνα 21993, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η κριτική εισαγωγή (εδώ 8-35) του Ν. Καραπιδάκη στη μελέτη του Σάθα, που πρωτμιοσιεύθηκε το 1885· από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. P. Petta, *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Lecce, 1996, με εμφανή τονισμό της αλβανικής προέλευσης των *stradioti*: Ν. Παταπίου, «Η κάθοδος των Ελληνοαλβανών *stradioti* στην Κύπρο (ΙΣΤ' αι.)», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, Λευκωσία, 24 (1998), 161-209· Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), «Έλληνες μισθοφόροι στον κόσμο», *Επτά Ημέρες, Καθημερινή*, 26.1.2003· Χρ. Μαλτέζου, «*Stradioti*»: οι προστάτες των συνόρων, Αθήνα 2003, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος Acrinet' Barzellette stradiotesche (XVI sec.), Βενετία 2004 (Acrinet-European Acritic heritage Network).

63. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, 37-48, 76-85· Χρ. Πατρινέλης, *Το σχέδιο της αντιτουρκικής εκστρατείας του Μητροπολίτη Τιμοθέου (1572)*, σ. 17, όπου σχέδιο για εξέγερση στη Χιμάρα και για παμβαλκανική εκστρατεία που θα κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη με συμμετοχή στρατευμάτων «Γραικών» και «Αλβανιτών» (σ. 21)· Για τον όρο «Αρβανίτες» βλ. Ε. Βρανούση, «Οι όροι 'Αλβανοί' και 'Αρβανίται' και η πρώτη μνεία του ομώνυμου λαού της Βαλκανικής εις τας πηγές του ΙΑ' αιώνας», *Σύμμεικτα*, 13 (1970), 207-257.

η Πελοπόννησος, όπου η μετανάστευση αλβανικών φύλων, και όχι μόνο, από τον 14ο-15ο αιώνα και κατά συνέπεια η μακρά συμβίωση ελληνικών και αλβανικών πληθυσμών⁶⁴ δεν επιτρέπει ισχυρισμούς για «αμιγείς» εθνικά ομάδες *stradioti*.⁶⁵

Άλλη ομάδα πηγών συνιστούν τα απομνημονεύματα των αγωνιστών της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης (1804-1813/1815 και 1821-1830 αντίστοιχα). Κατά κανόνα τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα από αγωνιστές, γραμματικούς τους κ.ά., μετά τις επαναστάσεις αυτές. Αποσκοπούσαν στη μνημόνευση σοβαρών κατορθωμάτων τους, αναγνώριση από το νεοσύστατο κράτος των αγώνων τους, υστεροφημία. Αναφέρονταν και σε περιόδους προ των επαναστάσεων. Συνήθως ο λόγος τους είναι επηρεασμένος από το αποτέλεσμα: την ίδρυση του εθνικού κράτους και την αναγνώριση ή τον παραγκωνισμό τους από τις πολιτικοστρατιωτικές δυνάμεις που επικράτησαν. Ο λόγος τους, λοιπόν, πρέπει να συνεξετασθεί από τη διάθλαση της μνήμης και της αναχρονικής προβολής γεγονότων.⁶⁶ Χρονικά, χρονογραφίες και πρωτόλειες ιστορικές αποτυπώσεις ταυτόχρονες προς τα γεγονότα συμπληρώνουν το ευρύ φάσμα των πηγών μας.⁶⁷

Ανάμεσα στις πηγές που προαναφέρθηκαν εμφανίζεται συχνά και ο λόγος ομάδων γαιοκτημόνων ή αρχόντων (προεστών) ή ιερωμένων που προβάλλουν σχέδια εξεγέρσεων ή μετέχουν σε αυτές με σκοπό την επαναφορά τους στη δικαιοδοσία των περιουσιών τους ή των επισκοπών τους ή επιδιώκουν ένωση με την Καθολική Εκκλησία ή τουλάχιστον στήριξη των ενδιαφερόντων της στην Βαλκανική⁶⁸

64. Σοβαρή μελέτη για το θέμα αποτελεί το βιβλίο: Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1985 (Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος).

65. Πβ. το Fr. Babinger, "L'origine albanese del pittore Marco Basaiti (ca. 1470-ca. 1530)", στο ίδιο, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, τ. III, Μόναχο 1976, 181-183 (εδώ 183) και του ίδιου, «Albanische Stradioten im Dienste Venedigs im ausgehenden Mittelalter», ό.π., 266-276.

66. L.F. Edwards (επιμ.), *The memoirs of Prota Matija Nenadović*, Οξφόρδη, 1969· γύρω από την Ελληνική Επανάσταση έχουν δημοσιευθεί πολλά απομνημονεύματα, βλ. τους 18 τόμους Ε. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21*, Αθήνα (χ.χρ.), καθώς και εκδόσεις άλλων κειμένων, του Ι. Μακρυγιάννη, Φωτάκου, Σπηλιάδη κ.ά.: βλ. επίσης το βιβλίο Γ. Κουρνούτος, *Το απομνημόνευμα 1453-1953*, Αθήνα 1954.

67. Πρόκειται για πλούσιες πηγές. Σημειώνω εδώ Δ. Οικονομίδης, «Ανέκδοτον Χρονικόν περί της εν Μολδοβλαχία Επανάστασεως του 1821», *Αθηνά*, 60 (1956), 69-115· Α. Vincent, "From life to Legend: the Chronicles of Stavrinou and Palamidis on Michael the Brave", *Θησαυρίσματα*, 25 (1995), 165-238· Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές επιλογές και ιστοριογραφική πράξη: Σπυρίδων Παπαδόπουλος και Domenico Caminer», *Θησαυρίσματα*, 20 (1990), 500-517· του ίδιου, "The Identity of a Book. European Power Politics and Ideological Motivations in Agaprios Loverdos *Ιστορία των δύο ετών* (Venice, 1791)", *Θησαυρίσματα*, 28 (1998), 433-449.

68. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, 62-24· R. Elsie, "Pjetër Budi: The Albanian bishop calls for an uprising 1621", στο ίδιο, *Early Albania. A Reader of Historical Texts 11th-17th Centuries*, Βισμπάντεν 2003 (Balkanologische Veröffentlichungen Osteuropa-Institut der Freien Universität Berlin 39), 170-177.

ή ζητούν φοροαπαλλαγές⁶⁹ και πάντως πολύ συχνά τη «*libertà della povera nostra nazione*». Σπάνια (π.χ. στην εξέγερση του 1659 στην Πελοπόννησο⁷⁰) εμφανίζεται και ο λόγος των εκπροσώπων συγκεκριμένων χωριών με κείμενα-αιτήσεις που δηλώνουν προθυμία εξέγερσης. Αλλά και πάλι ο λόγος αυτός είναι πιθανόν διαθλασμένος, καθώς απευθύνεται στον Μοροζίνι, που προετοιμάζε με απεσταλμένους του επικοινωνία με αρχηγούς των Μανιατών την προς αντιπερισπασμό εξέγερση και δεν αποκλείεται αυτές οι βεβαιώσεις υποταγής να είναι αποτέλεσμα των συντεταγμένων κινήσεων των απεσταλμένων των Βενετών.

Στην πλειονότητα των σχεδίων εξέγερσης που απευθύνονται σε ηγεμόνες της Δύσης προσφέρεται ή προτείνεται, σχεδόν πάντοτε ως τα τέλη του 18ου αιώνα, η υπαγωγή των υπό εξέγερση περιοχών σε Ευρωπαϊό ηγεμόνα, μετά την «απελευθέρωση» από τους Οθωμανούς· οι πρώην ραγιά προσφέρονται να αναγνωρίσουν τη Γαληνοτάτη ή τον Ισπανό βασιλιά ή τον αντιβασιλέα της Νάπολης⁷¹ ή τον δούκα του Νεβέρ Κάρολο ντε Γονζάγα (Nevers Carol de Gonzaga)⁷² κ.ά. ως βασιλείς τους, ζητώντας φορολογική ελευθερία, ή οι αρχηγοί τους αιτούνται επιστροφή των φέουδών τους και πολλές φορές γίνεται αναγωγή στην επιστροφή στο καθεστώς της των Ρωμαίων (εννοείται Βυζαντινών) αυτοκρατορίας. Η Μεγάλη Αικατερίνη προτείνει με το «Ελληνικό της Σχέδιο» την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό τον εγγονό της Κωνσταντίνο.⁷³ Τέλη 18ου αιώνα σειρά σχεδίων συντάσσονται από Έλληνες οραματιζόμενους γαλλική βοήθεια για απελευθέρωση.⁷⁴ Ουτοπικά σχέδια προβάλλονται ακόμη και από εμπόρους της Βιέν-

69. «Να μας εκάμεις φράγκους λήμπερους», Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες παραμονές της ναυμαχίας*, 242.

70. Α. Καραθανάσης, «Επαναστατικές κινήσεις στην Πελοπόννησο στα 1659», *Πελοποννησιακά*, 8 (1971), 239-260, δημοσιεύει 14 έγγραφα στην ελληνική γλώσσα που αποτελούν τις συμφωνίες/υποσχέσεις προς τον στρατηγό Φραγκίσκο Μοροζίνι των αρχόντων και ιερέων από διάφορα χωριά της Μάνης, προκειμένου να εξεγερθούν «για να γλυτώσει το γένος των χριστιανών από τα χέρια των Αγαρηνών» (245)· Κ. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τα αρχαία της Βενετίας», *Λακωνικάί Σπουδαί*, 1 (1972), 83-173 (εδώ 149-153)· Ν. Τωμαδάκης, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωαννίκιος Β' από Ηρακλείας. Εις τας σχέσεις αυτού προς τους Φράγκους και κατά τον Κρητικόν πόλεμον 1657-1659. Η συμμετοχή του εις την εκστρατεία κατά της Μάνης», *Λακωνικάί Σπουδαί*, 2 (1975), 127-161.

71. Θ. Παπακωνσταντίνου, *Τα επαναστατικά κινήματα του Διονυσίου του Φιλοσόφου Μητροπολίτη Λάρισας στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο στα 1611*, Αθήνα 2000, 48, έτος 1602, έκκληση προς τον βασιλιά της Ισπανίας. Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθούν.

72. Στ. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966 (Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 83).

73. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα των κυριαρχιών στην Ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου αιώνα ως τις αρχές του 19ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1976, 211-214.

74. Ό. Κατσιαρδή, «Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη. Η περίπτωση του Γεωργίου Παλατινίου», *Ο Ερασιστής*, 14 (1977), 36-68· Ο. Katsiardi-Hering, "L'idée de la révolution dans l'horizon politique des Grecs de Hongrie (fin XVIIIe siècle)", στο *La Révolution Française et*

νης (Αναστάσιος Παρασκευάς, 1783⁷⁵) για οργάνωση καθολικής παμβαλκανικής εκστρατείας υπό τον αυτοκράτορα Ιωσήφ Β' και στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Συχνά για την αναγνώριση του νέου επικεφαλής ηγεμόνος και των δικαιοδοσιών του στις υπό «απελευθέρωση» περιοχές επιχειρείται να συνταχθούν συμφωνητικά⁷⁶ με τους εκπροσώπους εκατέρων των πλευρών, με βάση τα οποία θα προχωρήσει η πολυπόθητη βοήθεια αλλά και για να κατοχυρωθούν τα συμφέροντα των αιτουμένων. Συνήθως οι αιτούμενοι μετακινούνται από Αυλή σε Αυλή, μέλη προστίθενται και αντικαθίστανται στις αντιπροσωπίες, ανάλογα με την αποτελεσματικότητά τους, την ενδοτικότητα ή την εχεμύθειά τους ή και τις γνωριμίες τους στους λαβύρινθους της μυστικής γραφειοκρατίας των ευρωπαϊκών Αυλών και της Καθολικής Έδρας.⁷⁷ Οι απεσταλμένοι ή πράκτορες πέφτουν θύματα κατασκοπείας, ιδίως από την πλευρά της Γαληνοτάτης, που βλέπει με ανταγωνιστική πάντοτε διάθεση τα σχέδια επέκτασης του ισπανικού ενδιαφέροντος προς Ανατολάς, ή και των Αψβούργων που φοβούνται ρωσική επέκταση. Άλλοι όμως από τους καθολικούς πράκτορες «εξαγοράζουν» τη συμμετοχή τους στην προετοιμασία εξεγέρσεων με άνοδό τους σε θέση καρδινάλιων ή ανώτερων ιερωμένων, στα Βαλκάνια (Σκόδρας,⁷⁸ Σόφιας), ή μεταπηδούν στην τάξη των ευγενών.⁷⁹ Από τον 18ο αιώνα και εξής στην τάξη των πρακτόρων ανήκουν τόσο Ρώσοι αξιωματούχοι Αλέξιος Ορλώφ (Aleksej Grigorievici Orlov) πριν και κατά τον Ρωσοοθωμανικό Πόλεμο 1768-1774, Βασίλη Ταμάρα (Vassili Tamara) κατά τη διάρκεια του πολέμου των ετών 1787-1791/2) όσο και Έλληνες και Σέρβοι στη ρωσική υπηρεσία (Γεώργιος Παπάζογλου ή Papazoli, Αντώνιος Ψαρός κ.ά.),⁸⁰ κα-

l'hellénisme modern. Actes du IIIe Colloque d'Histoire et l'hellénisme moderne (Αθήνα 14-17 Οκτωβρίου 1987), Αθήνα 1989, 87-118.

75. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, KlA, 9^F, ein Bericht von Anastasios Paraskevas, 1783 an den Kaiser Joseph II: βλ. επ' αυτού Ι. Λουκάς, «Ευρωπαϊκές δυνάμεις και βαλκανικοί λαοί. Σχέδια για απελευθερωτικά κινήματα. Προσδοκίες και προοπτικές. Το «όραμα» του Αναστάσιου Παρασκευά (1783)», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2009.

76. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, 239-242' και πολλές άλλες περιπτώσεις.

77. P. Bartl, *Der Westbalkan*, passim' Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, passim' του ίδιου, *España y los movimientos*.

78. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 141-145, η περίπτωση του Δομήνικου Αντριάσεβιτς (Domenikus Andrijašević) (Andreasi) και passim.

79. Όπως οι περιπτώσεις των Πεγιάτσεβιτς (Pejaczevich) και Μαρίνοβ (Marinov) που μετά την εξέγερση στο Τσίπροβετς (1688) εντάχθηκαν στις τάξεις της κροατικής ευγένειας!: G. Nešev, "La propagande catholique dans les terres bulgares au XVIIe siècle et le développement historique du Sud-Est européen", *Bulgarian Historical Review*, 3, αρ. 3 (1975), 43-52 (εδώ 49).

80. N. Ch. Pappas, *Greeks in Russian Military Service in the Late 18th and Early 19th Centuries*, Θεσσαλονίκη 1991 (Institute for Balkan Studies 219), με την προγενέστερη βιβλιογραφία: P. Cernovodeanu, "The Mission of Admiral Sir Charles Knowles in Moldavia in the Service of Russia (1772)", *Revue roumaine d'histoire*, 39, αρ. 1-4 (2000), 63-76· M.B. Petrovich, *A History of Modern Serbia 1804-1918*, τ. Ι, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1976, 53-65· W.S. Vucinich,

θώς και στην περιοχή των αψβουργικών στρατιωτικών συνόρων (Καραγεώργης Πέτροβιτς/Karadjordje Petrović το 1788).

Αυτές οι σύντομες επισημάνσεις γεγονότων, γνωστών άλλωστε στην ιστοριογραφία, μας οδηγούν σε σοβαρό σκεπτικισμό για το περιεχόμενο της ελευθερίας που οραματίζονταν οι υπό εξέγερση ομάδες λαών της Βαλκανικής ή τουλάχιστον όσοι αυτοπροβάλλονταν ως εκπρόσωποί τους σε αυτή την πρώιμη νεότερη εποχή. Το γεγονός ότι προτείνουν, ή πάντως συζητούν, την αναγνώριση ξένου ευγενούς γόνου ως νέου ηγεμόνα τους εξηγείται από τη γνωστή ως τον ύστερο 18ο αιώνα μορφή οργάνωσης και διοίκησης των λαών της Ευρώπης, αυτήν δηλαδή των αυτοκρατοριών, των πολυεθνικών αυτοκρατοριών και της φεουδαρχικής δομής, παρά τις διαφοροποιήσεις της. Δεν αναζητείται, λοιπόν, παρά μια άλλης μορφής διοικητική εξουσία, κατ' επιθυμίαν ή αφήγηση ή καθ' υπόσχεση, λιγότερο φορτική και με περισσότερες κινήσεις ελευθερίας και γαιοκτητικά και φορολογικά δικαιώματα, τουλάχιστον όσον αφορά τους κινούντες τα νήματα αυτών των εξεγερτικών σχεδίων. Η προστιθέμενη ως επωδός ή ως προεξαγγέλλων λόγος προστασία της χριστιανικής πίστης από την πλευρά των Δυτικών ηγεμόνων, και ειδικότερα της ορθόδοξης, από την εμφάνιση του Μεγάλου Πέτρου⁸¹ και εξής, εξηγείται γιατί πρώτον, η θρησκεία αποτελεί σοβαρό λόγο εξεγέρσεων και πολέμων στην πρώιμη νεότερη εποχή,⁸² δεύτερον, από τη σοβαρή επίδραση της θρησκείας στον άνθρωπο στην προνεωτερική εποχή και κυρίως γιατί πρόκειται για την αντιπαράθεση χριστιανών και μουσουλμάνων, «απίστων», «μιαρών», «βαρβάρων» κ.λπ.⁸³ Το ότι ο μουσουλμάνος Σουλτάνος αναγνώρισε το 1454 τον Πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη και ανέχθηκε τους λαούς με τη χριστιανική πίστη δεν επισημαίνεται σε κανένα από τα κείμενα που επιδιώκουν πρόκληση εξεγέρσεων με τη βοήθεια ξένων δυνάμεων. Πρέπει, όμως, να φτάσουμε στην τελευταία δεκαετία του 18ου και κυρίως στις αρχές του 19ου αιώνα για να φανεί μια νέα μορφή σχεδίων απελευθέρωσης και οργάνωσης εξεγέρσεων, που θα οδηγήει, πια, στην ίδρυση αυτόνομων ή ανεξάρτητων κρατών, των εθνικών κρατών.

“Russia and the First Serbian Uprising, 1806-1809”, στον ίδιο (επιμ.), *The first Serbian Uprising 1804-1813*, Νέα Υόρκη 1982, 95-140· του ίδιου, “The Serbian Insurgents and the Russo-Turkish War of 1809-1812”, ό.π., 141-174.

81. Ν. Πίσσης, «Τροπές της ‘ρωσικής προσδοκίας’ στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων*, 30 (2009), 37-60, με την πρόσφατη βιβλιογραφία.

82. Μ. Ο. Gately, Α. Lloyd Moote και John E. Wills, Jr., *Seventeenth-Century Peasant ‘Furies’*, 77.

83. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. Α. Wheatcroft, *Οι Οθωμανοί*, μετ. από αγγλ. υπό Χρ. Σακελλαροπούλου, Αθήνα [1996]· Μ. Soykut, *Image of the ‘Turk’ in Italy. A History of the ‘Other’ in Early Modern Europe 1453-1683*, Βερολίνο 2001 (Islamkundliche Untersuchungen 236)· του ίδιου (επιμ.), *Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present: Political and Civilisational Aspects*, Ισταμπούλ: The Isis Press, 2003· βλ. επίσης τον κατάλογο της έκθεσης: G. Sievernich και H. Budde (επιμ.), *Europa und der Orient, 800-1900, Berliner Festspiele*, 28. Mai-27. August 1989, Βερολίνο: Bertlesmann Lexikon Verlag, χ.χρ., ιδίως τα άρθρα στις σ. 240-382.

Ο αγώνας για την πατρίδα και την ελευθερία,⁸⁴ την πραγματική ανεξαρτησία, θα αποτελέσει το περιεχόμενο των προκηρύξεων της Ελληνικής Επανάστασης⁸⁵ και στη συνέχεια των άλλων λαών της Βαλκανικής κατά την πορεία των επιμέρους εθνικισμών. Η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης,⁸⁶ η ανάπτυξη της παιδείας, ο ρόλος της εμπορικής διασποράς (περιπτώσεις Ελλήνων, ιδίως, και Σέρβων, Βλάχων [Μακεδονοβλάχων]⁸⁷) αλλά και αστικής χριστιανικής τάξης εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η πολεμική εμπειρία και χριστιανικών ομάδων κλεφτών και αρματολών που αποκτήθηκε μέσα από τα στασιαστικά κινήματα των πασάδων στα τέλη του 18ου αιώνα στη Βαλκανική, η αναρχία που προκάλεσαν οι κιρτζαλήδες (*kirzali*), ιδίως στις περιοχές της Βουλγαρίας και της Μακεδονίας,⁸⁸ η υπερφορολόγηση, οι καταχρήσεις και των τοπικών κοτζαμπάσηδων οδήγησαν τους χριστιανούς της Βαλκανικής σε αυτόνομες εξεγέρσεις/επαναστάσεις με πρώτη τη Σερβική του 1804, απόπειρες συνεργασίας με άλλους λαούς, συνεργασία χριστιανικών λαών (Ελλήνων και Σέρβων/1804, Ελλήνων και Ρουμάνων, Ελλήνων και Βουλγάρων, Ελλήνων και Αλβανών/1821).⁸⁹ Τα ανώνυμα επανα-

84. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992.

85. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιον, 1834· του ίδιου, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1859-1861, τ. 1-4.

86. P. Cernovodeanu, “Le rayonnement idéologique de la Révolution Française dans la société roumaine (1789-1804)”, *Revue Roumaine d’Histoire*, 28, αρ. 3 (1989), 227-244· Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 2000· D. Bataković, “A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective”, *Balkanica*, τ. 36, βλ. [http://www.balkaninstitut.com/pdf/izdanja/balkanica/Balkanica%20XXXXVI%20\(2005\).pdf](http://www.balkaninstitut.com/pdf/izdanja/balkanica/Balkanica%20XXXXVI%20(2005).pdf)

87. Ο. Katsiardi-Hering, *Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt*· Β. Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος - μέσα 19ου αι.)· Εθνικές ταυτότητες και ερευνητική αμηχανία», στο Μ.-Χ. Χατζηγιάννου και Μ. Στασινοπούλου (επιμ.), *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, 53-83.

88. V. Moutaftchieva, *L’anarchie dans les Balkans à la fin du XVIIIe siècle*, Ισταμπούλ 2005 (μετ. από τα βουλγαρικά).

89. *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες 1804-1830 / Saradnja izmedju sbra i grka za vreme svojih oslobodilačkih pokreta 1804-1830*. Α' Ελληνοσερβικό συμπόσιο / I Grčko-srpski simpozijum. Θεσσαλονίκη, 1979 (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 187)· Ν. Todorov, *Η βαλκανική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων. Ένας κατάλογος αγωνιστών στη Μολδοβλαχία* (Αρχαία Οδησού), Αθήνα 1982· Fr. Guida, “La Grèce, les Principautés Roumaines et l’Étincelle de la Révolution Nationale: de Rigas à Tudor Vladimiresco”, <http://www.geocities.com/serban-marin/guida2.html> ή στο I. Bulei, Ş. Marin και R. Dinu (επιμ.), *Occidente – Oriente. Contatti, intervenze, l’image de l’autre*, Βουκουρέστι, 2003 (*Quaderni della Casa Romana*, 2 (2002), 136-142)· βλ. σημ. 195, βιβλιογραφία για την εξέγερση των Υψηλάντη-Βλαδιμηρέσκου το 1821. Μ. Efthymiou, “Continuities and Ruptures in a Revolution: Practices, Morals, Ideologies and Violence in the Greek Revolution of 1821”, στην ίδιας (επιμ.), *La société Grecque sous la domination Ottomane: économie, identité, structure sociale et conflits*, Αθήνα: Ηρόδοτος, σειρά: *Balkanica et Turcica, Hellenoturcica*, 2010, 259-324.

στατικά κείμενα του 1805-1806 *Ρωσσαγγλογάλλος* και *Ελληνική Νομαρχία*,⁹⁰ αλλά και η στροφή (από το 1805 κ.ε.) του Αδαμάντιου Κοραή προς το πρόγραμμα ενίσχυσης της ελληνικής παιδείας με σκοπό την ανάδειξη δυνάμεων ικανών για την αυτόνομη επανάσταση,⁹¹ ο δημιουργικός ρόλος του Βουκ Κάρατζιτς (Vuk Karadžić) και του Δοσίθεου Ομπράντοβιτς (Dositej Obradović)⁹² είναι αποκαλυπτικά της απογοήτευσης από την τροφή φρούδων ελπίδων για ξένη βοήθεια από τους χριστιανούς λαούς της Βαλκανικής, αλλά και της ανάπτυξης δυνάμεων προς την εθνική συνειδητοποίηση.

Μια πρώτη τυποποίηση των εξεγέρσεων που οπωσδήποτε πραγματοποιήθηκαν θα ανταποκρινόταν στη διάχυσή τους στον *χ ρ ό ν ο* κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η παράμετρος χρόνος σχετίζεται άμεσα με τον ρόλο των δυτικών δυνάμεων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως είδαμε και ως τώρα. Μπορούμε να χωρίσουμε την περίοδο, σε σχέση με το ερώτημά μας, σε δύο μεγάλες υποπεριόδους. *Α ί τ ι α* πραγματικά ή προβαλλόμενα αναζητούνται ή υπάρχουν εκ των πραγμάτων. *Φ ο ρ ε ί ς, η γ έ τ ε ς* και *μ ο ρ φ έ ς* δράσης κατά την προετοιμασία και την εξέλιξη των εξεγέρσεων συμπληρώνουν την προσπάθεια τυπολογίας.

Η πρώτη τυπολογικά περίοδος εκτείνεται ως τα μέσα του 17ου αιώνα, με προεξάρχοντα τον ρόλο της Βενετίας, κατά την προετοιμασία των βενετοτουρκικών πολέμων, και την πολιτική των Ισπανών, σε υποβόσκουσα έντονη αντιπαράθεση προς τη Βενετία και τον εμφανή ή υπόγειο ρόλο της Αγίας Έδρας, καθώς και την αντίστοιχη στάση των Αψβούργων. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από τα τέλη του 17ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα. Σε αυτή τη δεύτερη περίοδο το «κενό» στον ρόλο των Βενετών και των Ισπανών «αναλαμβάνουν» οι Αυστριακοί,⁹³ αλλά κυρίως οι Ρώσοι, από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου⁹⁴ και ιδιαίτερα επί Αι-

90. «Αωνύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί Ελευθερίας*, 1806», στο Γ. Βαλέτας (επιμ.), Αθήνα 1957· Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, Αθήνα 1990.

91. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*.

92. D. Friesel-Kopecki, "Die serbische Nationalbewegung", στο N. Reiter (επιμ.), *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Βερολίνο 1983 (Osteuropa-Institut and die Freie Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen 3), 177-279· Wl. Fischer, *Dositej Obradović als bürgerlicher Kulturheld*, Φραγκφούρτη-Βερολίνο-Βιέννη 2007 (Studien zur Geschichte Südosteuropas 16).

93. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. E. Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen (1645-1700)*, Μόναχο 1970· K. Roeder, *Austria's Eastern Question*, Πρίνστον 1982· H. Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer 1774-1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*, Γκρατς 1984· G. Rădăreanu, "La nature des rapports politiques roumano-autrichiens (1683-1775)", *Revue roumaine d'histoire*, 26, αρ. 4 (1987), 291-304· I. Pärvev, *Hasburgs and Ottomans Between Vienna and Belgrade (1683-1739)*, Νέα Υόρκη 1995· U. Tischler, *Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegrinern (1791-1822). Förderung oder Vereinnahmung?*, Μόναχο 2000.

94. B.H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Οξφόρδη, 1949· βλ. την εμπεριστατωμένη έρευνα Ν. Πίσης, «Η ανατολική εκκλησία και η Ρωσία στα μέσα του 17ου αιώνα: πολιτικές πρωτοβουλίες και τα όρια», στο Όλ. Κατσιαρδή-Hering, Α. Κόλια-Δερμιτζάκη και Κ. Γαρδίκια (επιμ.), *Ρωσία και Μεσόγειος*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μα-

κατερίνης Α', ευαγγελιζόμενοι προστασία των ορθοδόξων λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης,⁹⁵ καθώς και ο Βοναπάρτης όταν ετοίμαζε την εκστρατεία του στο Ιόνιο και στην Αίγυπτο.⁹⁶ Για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας έχουν ληφθεί κυρίως υπόψη οι περί τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου εξεγέρσεις στη νότια ελληνική χερσόνησο, στην Ήπειρο (Χιμάρα κ.α.), οι εξεγέρσεις σε όλη τη Βαλκανική πριν και μετά τον πόλεμο του Ιερού Συνασπισμού (Santa Liga) 1594-1606,⁹⁷ (1594: του ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ του Γενναίου, 1598: του Μητροπολίτη Τυρνόβου Διονυσίου Ράλλη,⁹⁸ 1596: στη Χιμάρα, 1600: εξέγερση στη Θεσσαλία και 1611: στα Ιωάννινα και στην Ήπειρο του Επισκόπου Τρίκκης και Λαρίσης Διονυσίου του Φιλοσόφου του επικληθέντος «Σκυλοσόφου» – εξεγέρσεις και προσπάθειες του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος την ίδια περίοδο, του Αρχιεπισκόπου/Πατριάρχη του Ιπεκίου Γιόβαν (Jovan), καθώς και αναταραχές και εξεγέρσεις λόγω των ισχυρών ομάδων των χαϊντούκων και των κλεφτών, οι οποίες πολλαπλασιάστηκαν εξαιτίας και των αρνητικών οικονομικών καταστάσεων, 1659: εξέγερση στη Νότια Πελοπόννησο, στο περιθώριο του Κρητικού Πολέμου, 1649-1669, καθώς και μικρότερης εμβέλειας εξεγέρσεις. Στη δεύτερη περίοδο λαμβάνονται κυρίως υπόψη οι εξεγέρσεις που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του πολέμου του Ιερού Συνασπισμού (Sacra Liga - 1683-1699) μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Βιέννης (1683): οι αναταραχές στο πλαίσιο του Βενετοοθωμανικού Πολέμου, που οδήγησε στην κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Βενετούς, 1685-1715: 1688: η εξέγερση στο Τσίπροβετς στη βορειοδυτική σημερινή Βουλγαρία συνιστά, ίσως, την κορύφωση των προσπαθειών της Καθολικής Εκκλησίας για επέκταση της επιρροής της στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκαλώντας την εξέγερση αυτή με τα τραγικά αποτελέσματα για τους Βούλγαρους κατοίκους της περιοχής αλλά και με το εθνικό περίβλημα από τη νεότερη ιστοριογραφία, ως μια πράξη γενναίας αντίστασης του βουλγαρικού λαού.⁹⁹ συνυπολο-

ίου 2005) / *Russia and the Mediterranean*, Proceedings of the First International Conference (Athens, 19-22 Mai 2005), Αθήνα 2011, τ. 1, 283-302.

95. Η βιβλιογραφία είναι ευρεία, M.S. Anderson, *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Νέα Υόρκη 1971· I. Κ. Χασιώτης, *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, 199 κ.ε.: I. Pärven, "Russia, Orthodoxy in the Ottoman Empire and the Peace of Kuchuk Kainardja 1774", *Bulgarian Historical Review*, 18, αρ. 1 (1990), 20-30.

96. Βιβλιογραφία στο Όλ. Κατσιαρδή, *Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη*.

97. B.M. Buchmann, *Österreich und das osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte*, Βιέννη 1999, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

98. A. Pippidi, *Conspiration pour la liberté*. Δεν υιοθετώ το όνομα Διονύσιος Ράλλης-Παλαιολόγος για τον Μητροπολίτη Τυρνόβου μετά την πρόσφατη εξαιρετικά εμπειριστατωμένη ανάλυση του I. Κ. Χασιώτη, με την οποία αποδεικνύει σαφώς ότι ο Διονύσιος Ράλλης, Μητροπολίτης Τυρνόβου, και ο Διονύσιος Παλαιολόγος, Μητροπολίτης Κυζίκου, ήταν δύο διαφορετικές προσωπικότητες! I. Κ. Χασιώτης, «Ο Μητροπολίτης Κυζίκου Διονύσιος Παλαιολόγος και η δράση του στη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη κατά τον 16ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 44 (2010), 575-680.

99. B. Paskaleva κ.ά. (επιμ.), *300 години унпроско вѣстание (принос към историята на*

γίστηκαν επίσης η δράση του Μητροπολίτη του Μαυροβουνίου Δανιήλ (Danilo) (1697-1735),¹⁰⁰ οι αναταραχές στη Σερβία περί το Πατριαρχείο του Ιπεκίου, που οδήγησαν στη μεγάλη σερβική μετανάστευση της δεκαετίας του 1690 υπό τον Αρσένιο Τσερνόγιεβιτς (Arsenje Černojević) προς την περιοχή των Στρατιωτικών Συνόρων¹⁰¹ από τις εξεγέρσεις του 18ου αι. θα εξετασθούν τα *Ορλωφικά* και η εξέγερση του Δασκαλογιάννη στην Κρήτη (1770),¹⁰² καθώς και οι ισχυρές αναταραχές εξαιτίας των στασιαστικών κινήματων των πασάδων Αλή πασά Τεπελενλή/Ιωάννινα, Μαχμούτ πασά/Σκόδρας, Οσμάν Πασβάνογλου/Βιδινίου. Η δεύτερη περίοδος κλείνει με τη σερβική εξέγερση (1804-1813/1815) και την έναρξη του αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία καθώς και του κινήματος των Υψηλάντη/Βλαδιμηρέσκου (1821).

Και στις δύο περιόδους τονίζεται η αντιπαράθεση χριστιανών και απίστων. Στην πρώτη περίοδο η προβολή, γενικώς, της *Christianitas* –το μαρτυρεί και η επιλογή των όρων *Sacra/Santa Liga*, «*Milice Chrétienne*»¹⁰³ – είναι εμφανής σε

ъългаруме през XVII в.) (The third centennial of Chiprovtsi Uprising (Contribution to the Bulgarian History in the 17th c.), Σόφια 1988 (Bulgarian Academy of Sciences): J. D. Spisarevska, *Ciprovskoto vustanje i evropejskijat svjat*, Σόφια 1988 (επί τη βάσει εγγράφων από την S.C. de Propaganda Fide): I. Schwarcz, St. Spevak και Ek. Večeva (επιμ.), *Hoffnung auf Befreiung: Dokumente aus österreichischen Archiven zur Geschichte Bulgariens (1687-1690)*, Βιέννη: Verein, Freunde des Hauses Wittgenstein / Miscellanea Bulgarica, 15, 2004.

100. W.S. Vucinich, “Prince-Bishop Danilo and His Place in Montenegro’s History”, στο G.E. Rothenberg, B.K. Király και P.F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη 1982, 272-299.

101. W. Lukan, “*Velika seoba Srba*. Der große Serbenzug des Jahres 1690 ins Habsburgerreich”, *Österreichische Osthefte*, 33 (1991), 35-54 με επιλεκτική βιβλιογραφία: R. Samardžić, “*Velika seoba Srba 1690.godine*”, *Sentandrejski zbornik*, Μπεόγκραντ 1992, 2, 7-24: E. Kraft, “Die Säkularisierung der serbisch-russischen Beziehungen an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert”, *Südost-Forschungen*, 47 (1988), 87-108.

102. Σ. Κουγέας, «Συμβολαί εις την ιστορίαν της υπό τους Ορλώφ πελοποννησιακής επαναστάσεως (1770)», *Πελοποννησιακά*, 1 (1956), 50-107: Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978, 131-192: Τ. Γριτσόπουλος, *Τα Ορλωφικά. Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967: Fr. Venturi, *La Rivolta greca del 1770 e il patriottismo dell'età dei lumi*, Ρώμη, 1986: την ενδιαφέρουσα έκθεση του οθωμανού Sulejman Penach Efendi, για τη δυσχερή κατάσταση στην Πελοπόννησο πριν και μετά τα Ορλωφικά βλ. Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμаниκό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραϊτή (1785)*, Αθήνα 1993. Μια νέα κριτική θεώρηση βλ. Δ. Τζάκης, «Υποδαυλιζόμενοι παρά της Ρωσίας...? Η συμμετοχή των κοτζαμπάσηδων στην εξέγερση του 1770 στην Πελοπόννησο», στο Όλ. Κατσιαρδή-Hering, Α. Κόλια-Δερμιτζάκη και Κ. Γαρδίκια (επιμ.), *Ρωσία και Μεσόγειος*. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005) / *Russia and the Mediterranean*. Proceedings of the First International Conference (Athens, 19-22 Mai 2005), Αθήνα 2011, τ. Β', 11-31.

103. Στ. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των Βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, *passim*: “unirsi con la christianità à danni del comun nemico Turco” (Sigismund Bathory προς τους εκπροσώπους του Πάπα, 1593): P. Bartl, *Der Westbalkan*, 48: “I have done what I have done for the sake of the Christian

όλες τις προσπάθειες πρόκλησης εξέγερσης. Τα άλλα επιχειρήματα (επιστροφή φέουδων, φοροαπαλλαγές, επιστροφή σε αξιώματα αλλά και απελευθέρωση των απλών χωρικών από φόρους κ.λπ.¹⁰⁴) έρχονται συμπληρωματικά, αν και ουσιώδη για τις ενδιαφερόμενες παλιές αρχοντικές οικογένειες ή τους απογόνους τους –πραγματικούς ή φαντασιακούς–,¹⁰⁵ για να κινηθούν περισσότερες ομάδες ετοιμοπόλεμων πληθυσμών. Οι τελευταίοι αναζητούνται στις τάξεις των *stradiotti* και των δεσμών τους και των δικτύων τους¹⁰⁶ με τους ντόπιους πληθυσμούς. Όλες οι εκθέσεις σχετικά με την πρόκληση εξεγέρσεων περιλαμβάνουν αναλυτικά στοιχεία, συχνά αναληθή και υπερβολικά, για τον αριθμό των μάχιμων ανδρών, των χωριών από τα οποία θα συγκεντρώνονταν, τον ελλιπή όμως οπλισμό τους, γι' αυτό και η επίκληση προς τους Δυτικούς για αποστολή πολεμικού υλικού. Παρέχονται αναλυτικές περιγραφές των περιοχών που πρόκειται θεωρητικά ή πραγματικά να εξεγερθούν, της γεωγραφικής τους θέσης, του παραγωγικού τους πλούτου, πιθανών εσόδων που θα αποφέρουν στον νέο ηγεμόνα.¹⁰⁷ Με λεπτομέρειες τονίζονται τα βάσανα (υποδούλωση γυναικών –σε μια περίπτωση τονίζεται και η αρπαγή νύφης μετά τον γάμο¹⁰⁸–, υπερφορολόγηση ιδιαίτερα των χριστιανών, πραγματικό γεγονός κατά την οικονομική κρίση του τέλους του 16ου αι. κ.ε.¹⁰⁹) των ραγιά, που γι' αυτό πρόθυμα θα συνταχθούν ή και συντάσ-

faith, having seen what is happening daily to the unfortunate Christians”, Μιχαήλ ο Γενναίος, 1595: A. Vincent, *From life to Legend*, 165· δεν κατόρθωσα να συμβουλευθώ το βιβλίο του G. Roumarede, *Pour en finir avec la Croissade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Παρίσι 2004.

104. P. Bartl, *Der Westbalkan*, passim· I. K. Χασιώτης, *Έλληνες κατά τις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, passim· J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, passim.

105. Βλ. τις περιπτώσεις του Διονυσίου Ράλλη (1598), του «σουλτάνου» Γιαγιά (Jahja) κατά τις προετοιμασίες του Καρόλου ντε Γονζάγα, δούκα του Νεβέρ κ.ά.

106. Ιδιαίτερα αισθητά ήταν τα δίκτυα των Χιμαριωτών, P. Bartl, *Der Westbalkan*, 40, 155-256.

107. Ανάλογα με τον ηγεμόνα προς τον οποίο απευθύνεται η πρόσκληση επισημαίνεται η ύπαρξη π.χ. ξυλίας, αλυκών, ύπαρξη λιμανιών με πρόσβαση στην πλουτοπαραγωγό ενδοχώρα: J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, 178: «να ορήζης και το ημπέρηο όλο της Γρετζή-ας και να ήσε βασιλέας μας, να ορήζης τα κάστρη και να βάλης [...] και να έχις τα κουμέρκια, τες σκόλες τες αληκαίς, τα βηβάρηα τα μανγτένηα που ευγάνου ασήμη και χρυσάφη χάλκομα σήδερο», (1606)· Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei III, Grenzverhältnisse, 1785-1788, φφ. 1-7, για τη Χειμάρα.

108. J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, 168, έκκληση, έτος 1606, του «άρχον άνθρωπος» Αργύρη Μελισιού από τα Ιωάννινα και «ανεμπιστεμένος όλης της Χρηστιανητάς ιστόν Λεβάντη» προς τον βασιλέα Φίλιππο Β΄ της Ισπανίας.

109. H. İnalçık, “The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya”, στον ίδιο, *The Ottoman Empire, Variorum Reprints*, 1978, XIII· κυρίως σε φορολογικές υπερχρεώσεις ή απροθυμία καταβολής φόρων αποτυπώνονται και οι ‘στάσιαστές’, *isyân, âsî* κατά τις οθωμανικές πηγές, Φ. Κοτζαγεώργης, «Επανάστατικά κινήματα στην ελληνική χερσόνησο τον 16ο αιώνα και οθωμανικές πηγές: Μια πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά ΚΘ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 2008*, Θεσσαλονίκη 2009, 19-33.

σονται στις εξεγερτικές ομάδες. Ιδιαίτερα τονίζεται ο «φόρος» του παιδομαζώματος¹¹⁰ που ισχύει μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, και αρχίζει να παρακμάζει με τη μείωση των επεκτατικών πολέμων και κυρίως με την «υπαλληλοποίηση» του γενιτσαρικού σώματος και συνεπώς τη σταδιακή παρακμή του.

Αν η περίοδος περί τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου και την άλωση της Κύπρου¹¹¹ οδηγεί σε δραστηριότητα πρακτόρων κυρίως *stradioti* και απογόνων οικογενειών και οι εξεγέρσεις περιορίζονται κατά κανόνα στη νότια Βαλκανική από την Ήπειρο/Νότια Αλβανία ως την Πελοπόννησο (ιδίως τη Μάνη), τα χρόνια του τέλους του 16ου και των αρχών του 17ου αι. παρατηρείται μια πιο γενικευμένη, πραγματικών αιτίων και ευρύτερης συμμετοχής, αναστάτωση. Είναι σε αυτή την περίοδο που εμφανίζονται οι πρώτες προσπάθειες για παμβαλκανική εξέγερση.¹¹² Πράκτορες από την Καθολική Εκκλησία (ιερείς και ισχυροί έμποροι από τη Ραγούζα¹¹³ ή από τον Ισπανό μονάρχη Φίλιππο Β΄) διασχίζουν εκ Δυσμών προς Ανατολάς τις κεντρικές επαρχίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Συχνά επισκέπτονται για διαβουλεύσεις τον αυτοκράτορα στην Πράγα. Προτείνονται εξεγερτικά σχέδια με συμμετοχή περιοχών της Μακεδονίας (υπό τον όρο αυτόν περιλαμβάνονται άλλοτε η Αλβανία, η Βουλγαρία, η Βοσνία, η Σερβία, η Μακεδονία, άλλοτε ο γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας που ανήκει σήμερα στην Ελλάδα, η πρώην Πουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και η Βουλγαρία.¹¹⁴ Χιμαριώτες πολεμιστές επανειλημμένα οικειοποιούνταν, για λόγους τακτικής, τον όρο με το περίφημο «Reggimento Cimariotto» ή «Reggimento Real Macedone» τους, ενώ ταυτόχρονα αυτοπροσδιορίζονταν ως «*nazione chimariota macedona*»¹¹⁵) και γε-

110. B. Papoulia, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im Osmanischen Reich*, Μόναχο, 1963· N. Weissman, *Les Janissaires. Étude de l'organisation militaire des ottomans*, Παρίσι 1964.

111. Ι. Κ. Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο και η πολιτική των ευρωπαϊκών Δυνάμεων (1571-1878)», *Ιστορία της Κύπρου*, επιμ. Θεοδώρος Παπαδόπουλλος, τόμ. ΣΤ', Λευκωσία, Ίδρυμα Μακαρίου του Γ', 2011, 183-268.

112. Χρ. Πατρινέλης, *Το σχέδιο της αντιτουρκικής εκστρατείας του Μητροπολίτη Τιμοθέου (1572)*, βλ. επίσης και παρόμοιες περιπτώσεις κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων στην περίοδο του Μιχαήλ του Γενναίου.

113. P. Bartl, *Der Westbalkan*, passim· A. Pippidi, "Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave", *Revue Roumaine d'Histoire*, 23, αρ. 4 (1984), 341-362 (εδώ 359-360).

114. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 168-169· σύμφωνα με αίτημα των Χιμαριωτών, το 1785, προς τον αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄ με σκοπό να δημιουργήσουν πολεμικό σώμα στην υπηρεσία του Αυστριακού αυτοκράτορα, η Χιμάρα «ανήκε στη Μακεδονία»: HHStA, Türkei III, Grenzverhältnisse, 1785-1788, φ. 3: "Nota di tutti villaggi delle Provincie di Cimara in Macedonia", (11.12.1785), φφ. 35-36.

115. N.Ch. Pappas, "Balkan Foreign Legions in the 18th Century Italy: The 'Reggimento Real Macedone' and its Successors", στο I. Banac (επιμ.), *Nation and Ideology. Essays in Honor of Wayne S. Vucinich*, Νέα Υόρκη 1981 (East European Monographs 55)· Ι. Κ. Χασιώτης, «Το «Βασιλικό Μακεδονικό Σύνταγμα» στο βασίλειο της Νεάπολης και της Σικελίας», στου ίδιου, (επιμ.), *Έλληνες μισθοφόροι στον κόσμο, Επτά Ημέρες / Η Καθημερινή*, 26.1.2003, 18-20· P. Petta, *Stradioti*, 145· Gr. Arš (επιμ.), *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών αρχείων*, Αθήνα 2007 (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό

νικά περιοχών της κεντρικής Βαλκανικής [(Βουλγαρίας, Βλαχίας, όπως στο σχέδιο του Μητροπολίτη Τυρνόβου Διονυσίου Ράλλη (1598)].¹¹⁶ Άλλοτε (περίπτωση Διονυσίου «Σκυλοσόφου», 1611) προτείνεται η εξέγερση και συνεπώς η «απελευθέρωση» της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και όλης της «Γραικίας». Διαπιστώνεται δηλαδή μια οριζόντια επικοινωνία των κεντρικών περιοχών της Βαλκανικής, είτε με πράκτορες που δρουν σε αυτές τις περιοχές¹¹⁷ είτε και με το ενδιαφέρον που επιδεικνύουν μητροπολίτες των αυτόνομων ή ημιαυτόνομων μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών της Αχρίδας,¹¹⁸ του Ιπεκίου, του Τυρνόβου (Τίρνου), που φαίνεται να συνεργάζονται και με εκπροσώπους ισχυρών οικογενειών και κοινοτήτων των περιοχών. Οι εξεγέρσεις που ξεσπούν σε αυτές τις περιοχές διακρίνονται από πρόωρη και ελλιπέστατη οργάνωση και από μικρής διάρκειας ξεσπάσματα και καταστροφικές συνέπειες από τις τουρκικές αντεπιθέσεις μετά. Άλλη εικόνα επικοινωνίας, περισσότερο κάθετη αυτή τη φορά, εμφανίζουν οι προσπάθειες για εξεγέρσεις στα απόκρημνα μέρη της Ηπείρου και της Αλβανίας. Δρουν κυρίως *stradioti*, διαπιστώνεται ο ρόλος τοπικών *αρχόντων*, που μάλλον πρόκειται για απογόνους γαιοκτημόνων που επιζητούν τα φέουδά τους, τουλάχιστον ως τα μέσα του 16ου αι., ή αρχηγούς των ευρύτερων «γενών» ή «φαρών» της αλβανικής κοινωνίας, ή μικρότερων κοινοτήτων ή και οικονομικά ισχυρών εμπόρων των Ιωαννίνων και της Ηπείρου.¹¹⁹ Η αναγνώριση δικαιωμάτων που εξασφάλισε η περιοχή των Ιωαννίνων με την κατάληψή της το 1430 είχε επιτρέψει αρκετή ανάπτυξη. Η εξέγερση του Διονυσίου το 1611 προκάλεσε

Ίδρυμα Ερευνών 94), 41· σε αυτό το τάγμα ανήκαν Έλληνες, όπως η πλειοψηφία των χιμαριώτικων χωριών, Βλάχοι (Aromuni) και Αλβανοί· σε αυτό το τάγμα αναφέρονταν, το 1785 οι Χιμαριώτες στον αυτοκράτορα Ιωσήφ Β', ΗΗStA, ό.π., φ. 40. Για τις προσπάθειες αυτές των Χιμαριωτών ετοιμάζω αναλυτικότερη μελέτη. Μέρος του αρχαιικού υλικού δημοσιεύθηκε από τον P. Pero, αλλά με αρκετά λάθη ("Materiale për historinë e krahinës së Himarës në vitet 1785-1788", *Studime historike*, 3 [1964], 127-144)· για τη Χιμάρα βλ. P. Bartl, "Albanien – ein Randgebiet der russischen Balkanpolitik im 18. Jahrhundert (1711-1807)", *Saeculum*, 17, αρ. 3-4 (1966), 382-401· I. K. Χασιώτης, «Η επανάσταση των Χιμαριωτών στα 1570 και η άλωση του Σοποτού», *Ηπειρωτική Εστία*, 17 (1968), 265-276· βλ. K. Kaser, *Hirten, Kämpfer*, 169, 208· K. H. Χατζήϊωάννου, *Χιμάρα*, Τίρανα 2007.

116. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', *Τουρκοκρατία 1453-1669, Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968, 335-337· A. Pippidi, *Conspiration pour la liberté*· A. Pippidi, *Notes et Documents*.

117. Τα σχέδια έχουν αναδειχθεί με πλούσια βιβλιογραφία από τον P. Bartl, *Der Westbalkan*· I. K. Χασιώτης, κ.ά.

118. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 124-131 και τον ρόλο του κατά την εξέγερση της Χιμάρας το 1596· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', 347-352· B. Cvetkova, *Les Bulgares et la situation politique*, 36.

119. I. K. Χασιώτης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ιωακείμ και οι συνωμοτικές κινήσεις στη Βόρειο Ήπειρο (1572-1576)», *Μακεδονικά*, 6 (1964-1965), 237-255 (εδώ 250: "Relacion de los memoriales de Matheo Papaju(an) y Panpesternicos embaxadores de la baxa Grecia y Albania")· O J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la politica*, δημοσιεύει περισσότερες αναφορές αυτών των ανθρώπων.

τις καταστροφικές για τον λαό της Ηπείρου συνέπειες της κατάπνιξης της και την άρση των προνομίων,¹²⁰ την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση κατοίκων της περιοχής, προς τη Μακεδονία και αλλού. Παρόμοια στοιχεία οργάνωσης και προετοιμασίας εξεγέρσεων με αυτά της νότιας σημερινής Αλβανίας και Ηπείρου παρατηρούνται και στην Πελοπόννησο, και κυρίως στη Μάνη. Οι ομοιότητες οφείλονται στη δράση των *stradioti*, των απογόνων των βυζαντινών οικογενειών, τουλάχιστον ως τα μέσα του 16ου αιώνα, που διευκολύνονταν και από τα δίκτυα που αυτοί διέθεταν με τους εκπροσώπους των τοπικών κοινωνιών. Όπως και στην Αλβανία, στην Ήπειρο και στο Μαυροβούνιο, έτσι και στη Μάνη κυρίαρχο, μάλλον, ρόλο παίζει και η ύπαρξη πατριαρχικών οικογενειών/γενών/φάρων¹²¹ και συνεπώς η δυνατότητα συνεννόησης και κινητοποίησης μαζών πληθυσμού, που κατά κανόνα είναι υποταγμένοι στους αρχηγούς των οικογενειακών σχημάτων. Σε κείμενα εκκλήσεων ή συμφωνητικών, που συνήπταν ή επιδίωκαν να συνάψουν οι Μανιάτες αρχηγοί με τους νέους «προστάτες», προβάλλονται οι αρχαίοι όροι «Λακεδαιμονία», «Λακεδαιμόνιοι», Σπάρτη, αλλά και ο μεσαιωνικός Μυστράς,¹²² γεγονός που μας οδηγεί σε μια συντήρηση της ιστορικής παράδοσης.

Οι παρατηρήσεις αυτές μας κατευθύνουν, όπως παρατηρούμε και από τις οργανωμένες εξεγέρσεις των επόμενων αιώνων, στη διαπίστωση ότι οι περισσότερες ξεσπούν στις περιφερειακές περιοχές της Αυτοκρατορίας [Πελοπόννησο, Αλβανία, Ήπειρο –Χιμάρα,¹²³ Πάργα,¹²⁴ Άγραφα, Μαυροβούνιο–,¹²⁵ περιοχή Αχρίδας,¹²⁶ Τυρνόβου, Ιπεκίου,¹²⁷ Βρσατς (Vršac), επί της εποχής του ηγεμόνα Βλαχίας Μιχαήλ του Γενναίου]. Παρατηρούμε και εδώ, όπως είχε επισημάνει ο Ρολάν Μουσνιέ¹²⁸ για τις αγροτικές επαναστάσεις στην πρώιμη νεότερη εποχή, ότι δηλαδή ξεσπούσαν στις παρυφές των αυτοκρατοριών. Στις περιοχές αυτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η απόσταση από την πρωτεύουσα, η δυσκολία να μεταφερθούν στρατεύματα γρήγορα, όταν αυτά ήταν απασχολημένα στον πόλεμο π.χ. κατά των Αψβούργων στις παραδουνάβιες περιοχές, ενίσχυαν τις ελ-

120. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', 346.

121. Ε. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980· Κ. Kaser, *Hirten, Kämpfer* του ίδιου, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehender Kultur*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1995.

122. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, 76, 254· Τ. Γριτσόπουλος, *Τα Ορλωφικά*, 44, 147.

123. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 80-90, και passim· Ι. Κ. Χασιώτης, πολλαπλές μελέτες.

124. Μ. Λάσκαρις, «Πέτρος Λάντζας διοικητής της Πάργας (1573) και όργανο των Ισπανών εν Ήπειρω (1596-1608)», στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον. Εις μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, Αθήνα 1956, 103-118, 237-253.

125. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 156-160.

126. Ι. Κ. Χασιώτης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ιωακείμ*.

127. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 53, 131-141.

128. M.O. Gately, A. Lloyd Moote και John E. Wills, Jr., *Seventeenth-Century Peasant 'Furies'*, 66.

πίδες και την κατάστροψη σχεδίων με πιθανότητα επιτυχίας. Και στη δεύτερη, σύμφωνα με το προτεινόμενο εδώ σχήμα, περίοδο, τα στασιαστικά κινήματα των πασάδων (Αλή πασάς Τεπελενλής /Ιωάννινα, Μαχμούτ πασάς/Σκόδρα, Οσμάν Πασβάνογλου/Βιδίνι) λαμβάνουν χώρα στα άκρα της Αυτοκρατορίας, στη Βαλκανική Χερσόνησο. Στις περισσότερες περιπτώσεις βοηθούσαν και οι ειδικότερες γεωφυσικές συνθήκες, περιοχές δηλαδή άγονες, με απόκρημνα βουνά (Χιμάρα, Μαυροβούνιο, Μάνη), με στενά, δύσβατα περάσματα προς το εσωτερικό, πρόσβαση και στη θάλασσα, άρα δυνατότητα επικοινωνίας με τις δυτικές ναυτικές δυνάμεις και πρόβλεψη απόβασης εφοδίων από τη θάλασσα ή και διαφυγής μεταναστών σε περίπτωση αποτυχίας.¹²⁹ Το Βανάτο (Banat) στην περιοχή των Στρατιωτικών Συνόρων¹³⁰ δεχόταν αλληπάλληλα κύματα προσφύγων και εποικιστών από τη Σερβία, τη Βοϊβοδίνα, βουλγαρικές επαρχίες κ.α. σε περιόδους πολέμου και κρίσης. Στις γύρω από τον Δούναβη οθωμανικές περιοχές, καθώς συνόρευαν μάλιστα με τις ημιαυτόνομες Παρίστριες Ηγεμονίες αλλά και με την καθολική Αυτοκρατορία των Αψβούργων, ευκολότερα δρούσαν πράκτορες του Πάπα και των Αυστριακών¹³¹ για πρόκληση και πραγματοποίηση εξεγέρσεων, τουλάχιστον σε περιόδους πολεμικών συρράξεων, όπως επί των πολέμων του Μιχαήλ Γενναίου, καθώς και στην εξέγερση στο Τσίπροβετς, στη βορειοδυτική σημερινή Βουλγαρία, το 1688, αλλά και μεταγενέστερα. Όσες από αυτές τις περιφερειακές περιοχές απολάμβαναν αυτονομία ή ημιαυτονομία ή απλώς δεν είχαν πετύχει οι Οθωμανοί τη διά των όπλων κατάκτησή τους (Χιμάρα, Μάνη, Μαυροβούνιο, Άγραφα) ήταν πιο συχνά πεδία εξεγέρσεων ή υπόθαλψης σχεδίων για εξέγερση.

* * *

Η Κωνσταντινούπολη αποτελεί το όραμα και τον τελικό στόχο όλων σχεδόν των γενικότερης μορφής οργάνωσης εξεγέρσεων και σχεδίων εκστρατειών, αυτών που προέρχονται από Δυτικούς, ιδίως εκπροσώπους της Καθολικής Εκκλησίας, υπό μια μορφή νέας σταυροφορίας, όχι πια για τους Αγίους Τόπους αλλά για την εκδίωξη των «αλλοπίστων» από την έδρα της άλλοτε Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυ-

129. O. Katsiardi-Hering, *Migrations von Bevölkerungsgruppen*, 129-130, 135-136, όπου και βιβλιογραφία.

130. K. Kaser, *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881)*, Γκρατς 1986.

131. Julian Grafen Pejacsevich, "Peter Freiherr von Parchevich Erzbischof von Martianopel, Apostolischer Vicar und Administrator der Moldau, Bulgarischer Internuntius am Kaiserlichen Hofe und Kaiserlicher Gesandter bei dem Kosaken Hetman Bogdan Chmielnicki (1612-1674)", *Archiv für österreichische Geschichte*, 59 (1880), 22-500· G. Nešev, *La propagande catholique*· Sv. Stanimirov, "Peter Parchevich und sein politisches Wirken 1656-1657", *Bulgarian Historical Review*, 10, αρ. 4 (1982), 48-66· E. Večeva, "L'Église catholique et le peuple bulgare (XVIIe-XVIIIe s.)", *Bulgarian Historical Review*, 11, αρ. 3 (1983), 65-84· I. Merdžanov, "Die Habsburgermonarchie und die katholischen Missionen in den bulgarischen Ländern im 18.-19. Jh.", *Bulgarian Historical Review*, 22, αρ. 2 (1994), 31-59.

τοκρατορίας.¹³² Πρόκειται επίσης για μια μορφή *reconquista* ή για εκπλήρωση πόθων επιστροφής στη Βασιλεύουσα από εκπροσώπους των ελίτ χριστιανικών ομάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τις πιο χαρακτηριστικές είναι η περίπτωση υποκίνησης, το 1598, προς εξέγερση των Βουλγάρων που κατοικούσαν στη μητρόπολή του από την πλευρά του Μητροπολίτη Τυρνόβου Διονυσίου Ράλλη, απόγονου αρχοντικής οικογένειας και μάλλον συγγενούς του Ανδρόνικου Καντακουζηνού και σε άμεση επαφή με τον ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Γενναίο αλλά και με τη Μόσχα. Και η εξέγερση του Μιχαήλ Γενναίου στο Βουκουρέστι, το 1594, κατά κάποιες ιστορικές μαρτυρίες, προετοιμάστηκε από τον Κωνσταντινουπολίτη ισχυρό άρχοντα και οικονομικό παράγοντα Ανδρόνικο Καντακουζηνό.¹³³ Πρόκειται για την πιο δυναμική από μια σειρά εξεγέρσεων των ομάδων ελίτ στην περιοχή των αυτόνομων Παρίστριων Ηγεμονιών, που ξέσπασαν από τα μέσα του 16ου ως τις αρχές του 17ου αιώνα.¹³⁴ Οι αυξημένες αγγαρείες των αγροτών στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας για κοπή δένδρων που θα χρειάζονταν στην κατασκευή πλοίων για τα ναυπηγεία της πρωτεύουσας,¹³⁵ η αύξηση του φόρου υποτελείας που κατέβαλλαν οι ηγεμόνες στον Σουλτάνο, λόγω της οικονομικής κρίσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως αναφέραμε ήδη, η μετακύληση της επιβάρυνσης των φόρων επί των αγροτών που ήταν δεσμευμένοι στα φέουδα των βογιάρων και η συμμετοχή τους στην εξέγερση, πιθανώς συγκροτούν μια πρώτη ένδειξη και για μιας μορφής αγροτική εξέγερση.¹³⁶

132. Μ. Λάσκαρις, «Εκκλήσεις του επισκόπου Μάνης Νεοφύτου προς τους Ισπανούς (1612-1613) διά την απελευθέρωσιν της Πελοποννήσου», *Ελληνικά*, 15 (1957), 293-311 (εδώ 307)· P. Bartl, *Der Westbalkan*, σχεδόν σε όλα τα σχέδια.

133. A. Pippidi, *Notes et documents*, 354-361· T. Dinu, «Ο Ρουμάνος ηγεμών Μιχαήλ ο Γενναίος (1593-1601) και οι Έλληνες», *Μνήμων*, 29 (2008), 9-41· R. Păun, “Stratégies de famille, stratégies de pouvoir: les Gréco-Levantins en Moldavie au XVIIe siècle”, στο I. Băluță, C. Vintilă-Ghițulescu και M.-R. Ungureanu (επιμ.), *Social Behaviour and Family Strategies in the Balkans (16th-20th Centuries)*, στο *Actes du colloque international 9-10, juin 2006*, New Europe College Bucarest, Βουκουρέστι 2008, 15-38.

134. A. Falangas, *Présences grecques dans les Pays roumains (XIVe-XVI siècles). Le témoignage des sources narratives roumaines*, Βουκουρέστι 2009, 265-298· R. Păun, “Enemies Within. Networks of Influence and the Military Revolts Against the Ottoman Power (Moldavia and Wallacia, 16th-17th centuries)”, στο G. Kármán, L. Kunčević (επιμ.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth-Seventeenth Centuries*, Λέιντεν-Βοστώνη 2013, 209-248.

135. Χρ. Πατρινέλης, *Το σχέδιο της αντιτουρκικής εκστρατείας του Μητροπολίτη Τιμοθέου (1572)*, 13.

136. Σταυρινός ο Βεσιτιάρης, «Ανδραγαθίες του Ευσεβεστάτου και Ανδρειωτάτου Μιχαήλ Βοεβόδα», στο E. Legrand (επιμ.), *Recueil de Poèmes Historiques en Grec Vulgaire*, Παρίσι, 1877, 31: «ετούτος πρώτα ἴφεντευεν τον τόπον της Βλαχίας,/ πολύ χαράτζι ἐδίδεν Τουρκών της βασιλείας,/ εις χρέος βρίσκετον πολύ η επτωχή Βλαχία,/ ποτέ δεν ειχε λύτρωσιν ἕξ εκείνην την σκλαβία./ Τούρκοι ενέβησαν πολλοί, σπαῖδες, γιανιτζάροι,/ και δυναστεύαν τους πτωχούς, βιον τούς είχαν πάρει,/ παίρναν τες γυναίκες τους μαζί με τα παιδια,/ και πλούσιοι και πτωχοί είχαν στενοχωρία,[...] 32. Εἶδ’ ο Θεός την αδικίαν και την στενοχωρίαν,/ που γένονταν εις τους

Οι μετέπειτα εξεγέρσεις στη Δοβρουτζά (Dobrudja), στο Γκάμπροβο (Gabrono) κ.α.¹³⁷ μάλλον υπάγονται στο πλαίσιο των διαρκών πολέμων του Μιχαήλ Γενναίου εναντίον του Σουλτάνου, των προσπαθειών του για επαφή με τους Αψβούργους, συμμαχιών και αντιπαραθέσεων με τους ηγεμόνες Μολδαβίας και Τρανσυλβανίας, μέχρι τη θανάτωσή του από τον μέχρι πρότινος «σύμμαχό» του Μπάστα (Basta) το 1611. Ο υπερτονισμός από την παλαιότερη, τουλάχιστον, ρουμανική ιστοριογραφία της σύντομης υπό τον Μιχαήλ Γενναίο ένωσης της Βλαχίας, της Μολδαβίας και της Τρανσυλβανίας (1600-1601) και η περιβολή της με εθνικά χαρακτηριστικά και σταδιακή πρόοδο της εθνικής ενότητας των λαών της σημερινής Ρουμανίας δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ούτε ενισχύουν τέτοια επιχειρήματα οι διαρκείς εναντιώσεις των άλλων ηγεμόνων προς τον Μιχαήλ Γενναίο και τους περί αυτόν κύκλους.¹³⁸ Εκτός από τις μνείες που έχουμε για μετακίνηση μισθοφορικών σωμάτων, μάλλον θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι στα στρατεύματά του κατά τις μακρόχρονες πολεμικές επιχειρήσεις του μετείχαν αναγκαστικά και οι αγρότες δουλοπάροικοι των φέουδών του. Τέτοια συμμετοχή μάλλον δεν μπορεί να υποστηριχθεί ως συμμετοχή σε εξέγερση και αντίσταση προς τον Σουλτάνο. Πάντως αιτήματα από την πλευρά της υπερφορολόγησης των αγροτών διαφαίνονταν και στη δεύτερη εξέγερση που υποκινήθηκε από τον πρώην Επίσκοπο Τρίκης (Τρικάλων Θεσσαλίας) Διονύσιο Φιλόσοφο το 1611¹³⁹ και καταπνίγηκε με τον διωγμό και τον σφαγιασμό των κατοίκων των Ιωαννίνων και των γύρω χωριών και τον γδαρμό ζωντανού του πρωτεργάτη της. Η εξέγερση του Μιχαήλ και οι νίκες του διαδίδονταν στους λαούς της Βαλκανικής και αποτελούσαν, την τελευταία δεκαετία του 16ου και την πρώτη του 17ου αι., την ελπίδα για περαιτέρω αγώνα,¹⁴⁰ το παράδειγμα ή τον φάρο

πτωχούς εις όλην την Βλαχίαν· και νόησιν του έδωκεν τ'αφέντη του Μιχάλη/ τους Τούρκους όλους 'ε το σπαθί κ' εις θάνατον να βάλη/ πως ο Μιχαήλ βοεβόδας έκρυβεν τους Τούρκους όσους/ ευρέθησαν εις το Μπουκουρέστιν της Βλαχίας [...]. Παι την εξέγερση των χωρικών και την κρίσιμη οικονομική κατάσταση στις Παρίστριες Ηγεμονίες προ του 1594, καθώς και επί Μιχαήλ του Γενναίου βλ. Μ. Mihai, "Les relations roumano-ottomanes entre 1574-1594", *Revue roumaine d'histoire*, 16, αρ. 3 (1977), 469-486· Au. Decei, "Les relations entre Michel le Brave et l'empire ottoman", *Revue roumaine d'histoire*, 14, αρ. 3 (1975), 457-482· I. Corfus, "Michel le Brave et la Pologne", ό.π., 483-498 (εδώ 483-484)· Eu. Stanescu, "La politique des Grandes puissances et l'union des pays roumains sous Michel le Brave", ό.π., 499-522.

137. C. Rezachevici, "Les luttes pour l'indépendance menées par les pays roumains dans la zone du Bas-Danube et de la Mer Noire à l'époque de Michel le Brave", *Revue Roumaine d'Histoire*, 19, αρ. 4 (1980), 59-598· A. Pippidi, *Notes et documents*, 345-346.

138. C. Rezachevici, "L'attitude des boyards valaques envers Michel le Brave et Simion Movilă en 1600-1601: Nouvelles données concernant les boyards Rudeanu", *Revue Roumaine d'Histoire*, 32, αρ. 3-4 (1993), 247-260.

139. Εδώ σημ. 174, 175.

140. A. Pippidi, *Conspiration pour la liberté*, 128, η νίκη του Μιχαήλ Γενναίου στο Călugăreni (23 Αυγ. 1596) έγινε δεκτή με ύμνους από τον λαό της Αχρίδας και από τους συγκεντρωμένους επισκόπους, μητροπολίτες υπό τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Αθανάσιο.

για εξεγέρσεις κατά του Σουλτάνου.¹⁴¹ Αν η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε τον στόχο της πρώτης καθαρής κατά του Σουλτάνου εξέγερσης του Μιχαήλ και αν συνεπήρε και τους αγρότες, δεν φαίνεται ότι οι μετέπειτα δράσεις του είχαν ανάλογους στόχους. Η Κωνσταντινούπολη θα παραμείνει ως όραμα, όμως, στα περισσότερα και από τα μεταγενέστερα σχέδια εξέγερσης, ιδίως τον 18ο αιώνα, και θα προβάλλεται από την ομόδοξη Ρωσία. Πρόκειται πια για την, σύμφωνα με την παράδοση και τους χρησμούς, ανάκτηση της Βασιλεύουσας. Το όραμα θα περιοριστεί τον 19ο αιώνα μόνο εντός της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας και δεν θα αγγίξει τα εθνικά σχέδια των άλλων λαών της Βαλκανικής, οι οποίοι έβλεπαν στην πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον αντίπαλο παράγοντα για την εθνική τους ολοκλήρωση.

Οι επαναστάσεις και οι εξεγέρσεις εκτός από κίνητρα και αιτίες χρειάζονται και ηγέτες και φορείς και συμμετόχους. Η επιτυχία τους εξαρτάται βέβαια από πολλές συγκυρίες και η μαζικότητα συμμετοχής από το εύρος των αιτημάτων και την εξ αυτού ανταπόκριση ή όχι του λαού. Ώς τώρα φάνηκε, και από τη βιβλιογραφία είναι γνωστές οι λεπτομέρειες, ότι οι περισσότερες εξεγέρσεις εξερράγησαν γύρω από περιόδους πραγματικών προβλημάτων (όπως γύρω από τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου και τον πόλεμο για την άλωση της Κύπρου ή από τη δεκαετία του 1580 κ.ε., όταν οι ραγιά επιβαρύνθηκαν με περισσότερες περιπτώσεις παιδομαζώματος, στρατολόγηση ναυτών, επιβάρυνση φορολογίας κ.ο.κ.). Από τις πηγές της πρώτης αυτής περιόδου, ως τα μέσα δηλαδή του 17ου αιώνα, είναι δυνατόν να συναχθούν επίσης και μερικές τάσεις κατά την προετοιμασία των εξεγέρσεων, όσον αφορά τους φορείς και τους ηγέτες τους. Έγινε ως τώρα λόγος για τον ρόλο των *stradioti* και των δικτύων τους ή εκπροσώπων ισχυρών οικογενειών. Μια συχνή τάση που διαπιστώνεται είναι οι πρωτοβουλίες που εμφανίζουν οι ιερωμένοι σε συνεργασία με κοσμικούς εκπροσώπους των χωριών και των κοινοτήτων. Ενώ κατά κανόνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντετίθετο σε εξεγέρσεις, μολονότι βρισκόταν στη δίνη των αντιπαράθεσεων των ευρωπαϊκών Αυλών με απόγειο την περίοδο των πατριαρχιών του Κύριλλου Λούκαρι,¹⁴² είναι συχνές οι περιπτώσεις κατά τις οποίες πρωτοστατούν ή συνεργάζονται στο ξέσπασμα εξεγέρσεων ανώτεροι κληρικοί, όπως ο Μητροπολίτης Τιμόθεος, επίσκοπος Gravina στην Απουλία (1572),¹⁴³ ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας (1572, 1596), ο Πόβαν Πατριάρχης του Ιπεκίου¹⁴⁴ ή, κατά τις αλληπάλληλες εξεγέρσεις της Χιμάρας, ο

141. Οι περισσότερες με πλούσια βιβλιογραφία περιλαμβάνονται στο βιβλίο του P. Bartl, *Der Westbalkan*. Για τις σχέσεις του Μιχαήλ του Γενναίου με τους Έλληνες και την απήχρησή του σ' αυτούς βλ. A. Vincent, *From Life to Legend*· B. Δουλαβέρα, «Άγνωστος Θρήνος για το θάνατο του Μιχαήλ του Γενναίου», *Θησαυρισματα*, 28 (1998), 255-274· T. Dinu, *Ο Ρουμάνος ηγεμών Μιχαήλ ο Γενναίος*· A. Pippidi, *Notes et Documents*.

142. G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1992 (εμπλουτισμένη έκδοση, μετ. από τα γερμανικά).

143. Χρ. Πατρινέλης, *Το σχέδιο αντιτουρκικής εκστρατείας του Μητροπολίτη Τιμοθέου (1572)*, 21.

144. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 131-141.

Μητροπολίτης του Τυρνόβου (1598), του Μαυροβουνίου –όπου όμως ο ρόλος του μητροπολίτη ήταν και αυτός του αρχηγού των γενών και των φύλων της κοινωνίας της περιοχής–, ο επίσκοπος Νεόφυτος Μάνης¹⁴⁵ και επιμέρους επίσκοποι, ιερωμένοι και μοναχοί.¹⁴⁶

Συνήθως κατά την προετοιμασία σχεδόν όλων των εξεγέρσεων γίνεται επίκληση συνελύσεων/συμβουλίων (*consigli*) που πραγματοποιούνται στις επαρχίες τους, σε μονές ή στις επισκοπές τους ή σε εκκλησίες, και συμμετέχουν εκπρόσωποι των κοινοτήτων ή των ισχυρών οικογενειών. Αντιπροσωπευτικό των πολλών περιπτώσεων αποτελεί το ακόλουθο απόσπασμα: «Εισιναχτήκαμε ησέ ένα μέρος από κάθε χώρα και κάστρο η πρότη ησ ένα μοναστήρη στα βουνά όπου Τούρκη δεν ήνε και πρότα εκάμαμεν δέησιν του Κυρήου ημόν Ι[ησού]ς Χ[ριστού] [...] απέκη εσταθήκαμεν ησέ σινβούλιο, πος να κάμομεν και με τί να ηδούμεν την ελευθερήν μας [...] και εσταθήκαμεν όλη ησέ αυτό το σινβούλιο και όλη έκαμαν όρκους και αφορησμούς ανάμεσόν τους πο να πηήσουν την δουλειάν που έστισαν και να στέκατε η δουλήα καικρημένη όσο να εύρουμεν καιρόν καλόν και βασιλικήν πανγιτόρα να σιγουράρομεν καλά πρότα και τότες να γένη ο έργος ο θεικός και ο έργος ήνε πος να σκοτόσομεν όλους τους Τούρκους, να αφίκομεν μόνε τες γινέκες και τα μικρά πεδιά [...] και σέ θέλομεν διά βασιλέαν μας να έχομεν σιγουρητές, θέλομεν να ηδούμεν γράματα της βασιλείασου και του κονσέγιου σου [...] πός να σου δόμεν τους τόπους μας να ορήζης τα κάστρο και να βάλης εδηκούσου ανθρώπους ησά κάστρο [...] και να έχις τα κουμέρκια, τες σκόλες, αληκαίς, [...] να δίδομεν της βασιλιά σου στα δέκα ένα οσάν πος εδίδαμεν και ηστόν καιρόν τον Ρομέον όταν ήταν η βασιλήα», έγραφαν απεσταλμένοι από την Ήπειρο προς τον Ισπανό βασιλιά.¹⁴⁷ Στην εκκλησία του χωριού Δρυς της Μάνης συγκεντρώθηκαν, τον Μάρτιο του 1571, μέλη της βενετικής αντιπροσωπίας και κάτοικοι, στο χωριό Νόμια τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου πραγματοποιήθηκε η συνέλευση των «καπετάνιων» Μανιατών και αποφασίσθηκε να γίνουν αποδεκτά τα αιτήματα της Επανάστασης και να ορισθούν “κουμέσσοι και επητροποί τους”.¹⁴⁸ Το 1570¹⁴⁹ μνημονεύονται αποφάσεις δημογερόντων από τα χωριά Χιμάρας, Βούνου,

145. Μ. Λάσκαρις, *Εκκλησίες του επισκόπου Μάνης Νεοφύτου*.

146. Τα περισσότερα από τα έγγραφα που δημοσιεύει ο J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, συνυπογράφονται από επισκόπους και ιερωμένους της Πελοποννήσου, της περιοχής των Ιωαννίνων, της Πάργας ή της Χιμάρας, αναφερόμενος σε σχέδια εξεγέρσεων ή και στην πραγματοποίηση των ίδιων των εξεγέρσεων. Ενδεικτικά βλ. 161-163 (1605) Επίσκοποι Θεσσαλονίκης, Λάρισσας, Πάτρας, κ.ά., 166-191 (1606).

147. J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, 172-182.

148. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες παραμονές Ναυπάκτου*, 160-168, 185-190, έγγρ. V-VI, 239-243. Στο βιβλίο του ο J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la política*, παραθέτει αρκετές παρόμοιες περιπτώσεις. Μαρτυρίες από οθωμανικές πηγές για το ρόλο ιερωμένων σε εξεγέρσεις βλ. Φ. Κοτζαγεώργης, «Συνωμοτικές κινήσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης μετά τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571): η οθωμανική μαρτυρία», στο *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 7 (2008), 70-81.

149. Ι. Κ. Χασιώτης, *Επανάσταση Χιμάρας*, 269.

Δουκάτων, Πηλιουρίου και άλλα, καθώς και έγγραφες δηλώσεις υποταγής στη Γαληνοτάτη για συμμετοχή τους στον πόλεμο κατά των Τούρκων. Η εξέγερση ακολούθησε. Στον ναό του Αγίου Παντελεήμονος στο Γαλαξίδι το 1571 συγκεντρώθηκαν Πελοποννήσιοι και Γαλαξιδιώτες και ορκίσθηκαν «ή να πεθάνωμε ή να ξεσκαλωθούμε· και όποιος μετανώσει ή προδώσει αυτά, που είπαμε να μην ιδή Θεού πρόσωπο»· η είδηση για την επερχόμενη εξέγερση διαδόθηκε και στα γύρω χωριά, η υπεσχημένη βοήθεια από τους *Φράγκους* δεν ήρθε και οι Τούρκοι «με τα σπαθιά τους εσφάξαι όλους» όσους θεώρησαν υπεύθυνους.¹⁵⁰ Το 1576 ο Κερκυραίος Πέτρος Λάντζας, πρώην Βενετός αξιωματούχος αλλά στην υπηρεσία των Ισπανών, αναφερόμενος προς τον αντιβασιλέα της Νάπολης, έγραφε: «Al venti nove [Juli 1576] arrivai alla Cimara dove feci venire tutti: principali di quella provincia e gli dissi l'effetto [...] tutti furono ingenochiati in terra [...] ho dato giuramento sopra lo Vanghelio a tutti i principali a ciò si debbano man-tenir a questa sua bona volontà [...]».¹⁵¹ Σε έκκληση προς τον Πάπα το 1593, γίνεται λόγος για «assemblée des vieillards d'Albanie» που απευθύνονται προς τον Πάπα,¹⁵² ή το 1595 για ένα άλλο «συμβούλιο» «Μακεδόνων και Αλβανών» προς τον Πάπα.¹⁵³ Συνεργασία Διονυσίου Ράλλη και αρχόντων (προεστών) μνημονεύεται το 1597.¹⁵⁴ Το 1605 συγκεντρώθηκαν Σέρβοι βοεβόδες και άρχοντες υπό την ηγεσία του Πατριάρχη Γιόβαν στη μονή Τρέμπινιε (Trebinje) και αποφάσισαν με νέα προσπάθεια προς τον Ισπανό βασιλιά να τον κερδίσουν για τα σχέδιά τους.¹⁵⁵ Στη Μονή Τατάρνας στα Άγραφα συνήλθαν επίσκοποι, ιερωμένοι και εκπρόσωποι ισχυρών αρχόντων πριν από την εξέγερση του Διονυσίου το 1611 στην Ήπειρο.¹⁵⁶ Τα παραδείγματα για τη σύγκληση αυτών των συμβουλίων, και μάλιστα στον χώρο των μονών, μπορούν να πολλαπλασιασθούν και γι' αυτήν και για τη μεταγενέστερη υπό εξέταση περίοδο, όπως στην περίπτωση του Μαυροβουνίου και στον ρόλο του Μητροπολίτη Δανιήλ (1697-1735),¹⁵⁷ καθώς και στη Μάνη το 1684, πριν από τον βενετικό «πόλεμο του Μοριά»¹⁵⁸ κατά την προετοιμασία των

150. Αλ. Σαβίδης (επιμ.), *Το Χρονικό του Γαλαξειδίου*: Χειρόγραφο κείμενο, Ευθύμιος (Πενταγιώτης) Ιερομόναχος, Κωνσταντίνος Σάθας (έκδ.), Αθήνα 21996, 217-219.

151. Μ. Λάσκαρις, *Πέτρος Λάντζας διοικητής της Πάργας (1573)*, 238.

152. Α. Pippidi, *Conspiration pour la liberté*, 127.

153. Στο ίδιο.

154. Au. Decei, *Les relations entre Michel le Brave*, 465-466.

155. P. Bartl, *Der Westbalkan*, 137.

156. Στο ίδιο, 147· J. Floristán, «Η Πρέβεζα, οι Ισπανοί και οι απελευθερωτικοί αγώνες στην αρχή του 17ου αι.», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ιστορία της Πρέβεζας»*, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989, Πρέβεζα 1993, 73-84 (εδώ 77).

157. W.S. Vucinich, *Prince-Bishop Danilo*, 272: "The church assumed the leadership of this struggle with the backing of the Montenegrin general assembly (zbor), representing the whole of Montenegro [...] The monasteries of Morača (Brda) and Cetinje (Montenegro) played an important role in bringing about this tribal cooperation".

158. Απ. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1453-1821. Οι επί τουρκοκρατίας αγώνες των Μανιατών διά την ανεξαρτησίαν των και την απελευθέρωσιν της Ελλάδος*,

Ορλωφικών (1770).¹⁵⁹ Ακόμη και κατά τα στάδια της προετοιμασίας και της εξέλιξης της πρώτης Σερβικής Επανάστασης, παρά τον αρνητικό ρόλο των Μητροπολιτών Βελιγραδίου και Ούζιτσε από τον κύκλο του Πατριαρχείου, μαρτυρούνται συγκεντρώσεις κνεζ (knez) και χαϊντούκων στο Όρασατς (Orašac), 1804, ή στο Βόλιαβτσα (Voljajca), 1805.¹⁶⁰ Οι συσκέψεις στη Βοστίτσα (Αίγιο) πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης στην Πελοπόννησο το 1821, η σύσκεψη στη Μονή Καλτεζών, στην Αρκαδία, αμέσως μετά την έκρηξη με την παρουσία ιερωμένων και κοτζαμπάσηδων¹⁶¹ μας οδηγούν να εξηγήσουμε το φαινόμενο ως μια συνήθη εκδήλωση πρακτικής. Θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε την εξήγηση του ενδιαφέροντος αυτού φαινομένου στον ρόλο των κοινοτήτων στην ελληνική χερσόνησο,¹⁶² των κνεζ της Σερβίας, ιδίως μετά τις μεταρρυθμίσεις στο πασαλίκι του Βελιγραδίου το 1791,¹⁶³ των χωριών και των ευρύτερων οικογενειών στην Αλβανία, γενικότερα των χωριών στη Βαλκανική ως μονάδος άτυπης διοικητικής, οικονομικής λειτουργίας. Οι μονές από την άλλη, λόγω και του ιδιαίτερου καθεστώτος που απολάμβαναν, συχνά αποτελούσαν τόπο συνάντησης των χριστιανών της περιοχής, μακριά από την εποπτεία των Τούρκων, που συνήθως διαβιούσαν στις πόλεις και στα κάστρα. «Το χωριό ήταν τόσο μονάδα διοικητική και δικαστική όσο και κοινότητα υπεράσπισης/άμυνας» και «η “Συνέλευση χωριού” (seoski zbor) ήταν το συμβουλευτικό και εκτελεστικό όργανο όλων των ανδρών στην Σερβία καθώς και σε άλλες περιοχές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης»,¹⁶⁴ προπάντων όπου δεν είχαν αναπτυχθεί τσιφλίκια ή δεν ανήκαν στις φεουδαρχικές ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας.

Ανάμεσα στα άλλα κοινά χαρακτηριστικά, διαχρονικά, για την προετοιμασία εξεγέρσεων ή όσον αφορά τις «συνωμοτικές» κινήσεις συνεργασίας, είναι ο ρόλος των παροικιών Ελλήνων, Αλβανών, Greco-Albanesi, ως τις αρχές του 17ου αιώνα. Των τελευταίων ο ρόλος είναι σημαντικότερος ως προς την παρουσία *stra-*

Αθήνα 1928, 91-93.

159. Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικών πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903, 142-143· πολύ καλή ανάλυση για τα Ορλωφικά δίνει ο Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, 160-192.

160. M.B. Petrovich, *The Role of the Serbian Orthodox Church* (εδώ 269, 278-279)· βλ. ιδίως τον ρόλο του Πρωθιερέα (Prota) Ματθαίου Νενάντοβιτς (Matija Nenadović), στο L.F. Edwards (επιμ.), *The Memoirs of Prota Matija Nenadović*.

161. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975, τ. 12, 77-79.

162. Βλ. το περιεκτικό άρθρο της Ευτ. Λιάτα, «Οι κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 2, 309-324, με επιλεκτική βιβλιογραφία· για τον ρόλο της αυτοδιοίκησης στην Πελοπόννησο και την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, 131-145.

163. St. Pavlovich, “Society in Serbia 1791-1830”, στο R. Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Νιού Τζέρσεϋ 1981, 137-156· M.B. Petrovich, *A History of Modern Serbia*, 16-27.

164. H. Sundhausen, *Geschichte Serbiens*, 45.

dioti στην Κάτω Ιταλία, στην Απουλία, και ιδιαίτερα στην κοινότητα της Νάπολης, στην οποία είχαν μετακινηθεί μετανάστες πολεμιστές από διάφορες εξεγέρσεις του 16ου-17ου αι.¹⁶⁵ Η παρουσία του Ισπανού αντιβασιλέα στη Νάπολη διευκόλυνε τη συγκέντρωση απεσταλμένων και συνωμοτών και διεύρυνε τον ρόλο της παροικίας, η οποία και για τον λόγο αυτόν δεν γνώρισε τις εμπορικές εξελίξεις των άλλων παροικιών. Οι επαφές Ελλήνων, Αλβανών, Δαλματών που είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία υπήρξαν περισσότερο αποσπασματικές όσον αφορά την προετοιμασία εξεγέρσεων ως τα τέλη του 18ου αιώνα,¹⁶⁶ και λόγω του επιφυλακτικού ρόλου της Βενετίας προς συνωμοτικές ενέργειες που πήγαζαν από ισπανικά συμφέροντα. Από τα τέλη όμως του 18ου αι. και τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης ο ρόλος των παροικιών ενισχύεται τόσο κατά την προετοιμασία του Ρωσοοθωμανικού Πολέμου 1768-1774 και του ρόλου που διαδραμάτισαν οι Ρώσοι πράκτορες στη Βενετία και στην Τεργέστη,¹⁶⁷ όσο και κατά τον Ρωσο-αυτρο-οθωμανικό Πόλεμο 1787-1791/92, κυρίως για την προετοιμασία του στόλου του Τζιοβάνι Κούρτοβιτς (Giovanni Curtović) και του Λάμπρου Κατσώνη, κουρσάρων στην υπηρεσία της Αικατερίνης Α', αλλά και της διαμεσολάβησης Ελλήνων στη Βενετία και στην Τεργέστη.¹⁶⁸ Αναμφισβήτητα, περισσότερο σημαντική υπήρξε η συμβολή των Ελλήνων παροίκων, ιδεολογική, πολιτική, οικονομική, κατά την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης. Πολλές έρευνες έχουν πλέον προβάλλει τον ρόλο τους στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανάδειξη της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, λόγω του ενδιαφέροντος για την παιδεία και κυρίως για τον Διαφωτισμό, της άμεσης και έμμεσης επίδρασης που δέχθηκαν και ενστερνίστηκαν, τουλάχιστον αρκετοί από αυτούς, από τη Γαλλική Επανάσταση.¹⁶⁹ Ο ρόλος του Ρήγα Βελεστινλή, που τύπωσε, το 1796-1797, τα επαναστατικά φυλλάδιά του στο ελληνικό τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων-Πούλιου στη Βιέννη, είναι εξαιρετικά γνωστός. Ας προστεθεί και η σύσταση της μυστικής *Φιλικής Εταιρείας* στην Οδησό (1814), κατ' αρχάς από εμπόρους της διασποράς.¹⁷⁰ Σε μικρότερη αναλογία αυτό συνέβη και με τη σερβική διασπορά, κυρίως όμως γύρω από τη Μητρόπολη του Κάρλοβιτς, που από τις αρχές του 18ου αιώνα διαδραμάτισε τον πνευματικοπολι-

165. I. K. Hassiotis, *La comunità greca di Napoli*: του ίδιου, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισουργοί) (16ος-17ος)*, Θεσσαλονίκη 1966· Χρ. Πατρινέλης, *Το σχέδιο αντιτουρκικής εκστρατείας του Μητροπολίτη Τιμοθέου (1572)*, 15, 17.

166. I. K. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, 117-124, για τις σχέσεις των Σλάβων με τους Έλληνες στη Βενετία περί το 1570.

167. Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες*, 81-89.

168. Ολ. Κατσιαρδή-Hering, «Μύθος και Ιστορία. Ο Λάμπρος Κατσώνης, οι χρηματοδότες του και η πολιτική τακτική», στο *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανουσάκα*, τ. Α', Ρέθυμνο 1994, 195-214, και τη σχετική βιβλιογραφία.

169. Ολ. Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1751-1830*, τ. Α', Αθήνα 1986, 307-367· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*.

170. G. Frangos, "The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis", διδακτορική διατριβή, Columbia University 1971 (University Microfilms International, Ανν Άρμπορ-Μίτσιγκαν-Λονδίνο 1974).

τικό πόλο για τη σερβική κοινωνία κυρίως στην αψβουργική αλλά ιδιαίτερα στους κύκλους των Σέρβων της νότιας Ουγγαρίας.¹⁷¹

Η πραγματοποίηση των εξεγέρσεων εξαρτιόταν από την άρτια προετοιμασία, ιδεολογική και ουσιαστική, δηλαδή με συμμετοχή όσο το δυνατόν πιο μαζική αλλά και συστηματική οργάνωση από την πλευρά των αρχηγών και των φορέων της. Η κατατημένη σε μικρά χωριά κοινωνία των λαών της Βαλκανικής και η διαμονή κατά κανόνα των Τούρκων στις πόλεις και στα κάστρα ή στα μεγάλα τσιφλίκια –ιδίως από τον 17ο αιώνα κ.ε.–, η ανάμειξη ξένων παραγόντων στην προετοιμασία των εξεγέρσεων διαμόρφωνε ανάλογα και τις μορφές εξέγερσης. Η εξέγερση στη Χιμάρα και η πολιορκία του κάστρου του Σοποτού το 1570,¹⁷² αλλά και γενικότερα οι εξεγέρσεις στις οποίες αναμείχθηκαν οι Χιμαριώτες, προσανατολισμένοι διαχρονικά σε πολεμικές επιχειρήσεις, συνιστούν ένα από τα πολλά «παραδείγματα» μορφής εξεγέρσεων στην πρώτη περίοδο. Οι μορφές επιχειρήσεων στη Μάνη, στη Μεσσηνία και γύρω από την Κορώνη το 1659,¹⁷³ εξαπλωμένες σε διάφορα σημεία της νότιας Πελοποννήσου με προεξάρχοντες και πάλι τους Μανιάτες και τη στρατιωτικοπολιτική ιδιάζουσα οργάνωση των «καπεταναίων» και των ισχυρών οικογενειών τους, δείχνουν τη δυνατότητα παρακίνησης πολλών ομάδων πληθυσμού, χωρίς πάντοτε τους απαραίτητους σαφείς στρατιωτικούς στόχους. Οι εξεγέρσεις που ξεσπούσαν ύστερα από την παρέμβαση των ξένων πρακτόρων και των συμφερόντων είχαν, λοιπόν, ως στόχο την κατάληψη φρουριών, και μάλιστα παραθαλάσσιων (όπως στις περιπτώσεις της Ηπείρου, της Αλβανίας, της Δαλματίας, της Μάνης). Αρκούσε η διασπορά ειδήσεων από την πλευρά επιτρόπων, *stradioti*, ιερέων, άλλων πρακτόρων για να σχηματιστούν ομάδες κρούσης. Γύρω από τα τάγματα (*battaglioni*) των *stradioti* δρούσε ομάδα μαχητών. Πολύ συχνά προστίθενταν, συνεπαρμένοι από τις ειδήσεις και τις υποσχέσεις αλλά και την πειθώ ιερωμένων που καλούσαν τους ενορίτες τους,¹⁷⁴ και ομάδες λαού, αγροτών –όπως στις πολλαπλές εξεγέρσεις γύρω από την εποχή του Μιχαήλ του Γενναίου, στου Διονυσίου «Σκυλοσόφου»¹⁷⁵ κ.ά.– και κλεφτών,

171. D. Djordjević, *Révolutions nationales*, 21· H. Ign. Bidermann, “Die Griechisch-Gläubigen und ihr Kirchenwesen in Österreich-Ungarn” (ανάτυπο από το Statistische Monatschrift). Βιέννη 1884.

172. Ι. Κ. Χασιώτης, *Η επανάσταση των Χιμαριωτών στα 1570*· ανάλογης μορφής πραγματοποίηση εξεγέρσεων περί την πολιορκία φρουριών ήταν ο κανόνας και κατά τις εξεγέρσεις του τέλους του 16ου - αρχών του 17ου αι. Λεπτομέρειες δίνονται στο P. Bartl, *Der Westbalkan*.

173. Βλ. εδώ σημ. 70.

174. J.M. Floristan Imizcoz, *Fuentes para la politica*, 178· Θ. Παπακωνσταντίνου, *Τα επαναστατικά κινήματα του Διονυσίου*, 35-36, Ιερείς από το Δέλβινο, τον Άγιο Δονάτο, το Αργυρόκαστρο, τη Ναύπακτο, Αρτα, Αγγελόκαστρο, τα Τρίκαλα, τη Λάρισα, το Φανάρι (Άγραφα) κ.α. αναλάμβαναν τη συγκέντρωση πολεμιστών.

175. Σύμφωνα με μαρτυρία, κατά την εξέγερση των αγροτών γύρω από τα Ιωάννινα στις 7 Σεπτ. 1611 οι επιτιθέμενοι έψαλλαν «Κύριε ελέησον» και φώναζαν «χαράτζι χαρατζόπουλο» [από το *cizye*] και «αναζούλι αναζουλόπουλο» [πιθανώς από το *enutzil*, πληθυντικός του *intzil*=Evangelium, άρα σε σχέση προς εκκλησιαστικά δοσίσματα· ευχαριστώ τον συνάδελφο

ιδίως από τα τέλη του 16ου αιώνα, χωρίς, κατά κανόνα, τον απαραίτητο συντονισμό και την οργάνωση. Οι εξεγέρσεις κρατούσαν λίγες ημέρες και σπάνια σύρονταν για μεγαλύτερο διάστημα (Τσίπροβετς, 1688, περίπου 2 μηνών, ή τα Ορλωφικά, 1770). Αιτήματα που συνέπαιρναν το πλήθος ήταν κατά βάση τα οικονομικά [αρνούσαν να καταβάλουν τον κεφαλικό φόρο (εξέγερση των Σφακιανών στην Κρήτη υπό τον Δασκαλογιάννη, 1770),¹⁷⁶ καταχρήσεις των κοτζαμπάσηδων (Πελοπόννησος προ των Ορλωφικών), κυρίως υπερβολικές φορολογικές υποχρεώσεις, zülüm/«τυράγνια»¹⁷⁷ κ.ο.κ.] αλλά και οράματα «απελευθέρωσης». Οι εξεγέρσεις-πολιορκίες κάστρων είναι μια πάγια τακτική που θα αποτελέσει και το βασικό στρατηγικό σχέδιο της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 στην Πελοπόννησο: την περικύκλωση των παράλιων κάστρων της χερσονήσου με τελικό στόχο την πολιορκία των Τούρκων στην Τρίπολη, την κυρίως έδρα τους, όπως και έγινε κατά το πρώτο έτος του αγώνα.¹⁷⁸ Στο πλαίσιο της παραδοσιακά γνωστής επικοινωνίας των Οθωμανών πασάδων των ευρύτερων περιοχών με τους τοπικούς χριστιανούς άρχοντες καλούσαν οι πασάδες αυτοί στην έδρα τους, με την πρόφαση σύσκεψης και διαπραγμάτευσης, τους επιτρόπους ή αρχηγούς γενών. Οι συγκεντρώσεις αυτές, όταν πραγματοποιούνταν, κατέληγαν, συχνά, σε σφαγιασμό των εκπροσώπων προς παραδειγματισμό. Σε αυτή την τακτική αποσκοπούσε και το 1821 η αντίστοιχη πρόσκληση από τον βεληπάσα της Πελοποννήσου στην Τριπολιτσά, την οποία και φρόντισαν να αποφύγουν οι Πελοποννήσιοι επίτροποι, ενήμεροι και γνώστες της πάγιας τακτικής.

Βασική αλλαγή των εξεγερτικών φαινομένων και εξ αυτού η διασπορά τους σε όλη τη Βαλκανική, και όχι μόνο, με αφορμή συγκεκριμένους ευρωπαϊκούς πολέμους είναι η έντονη εμφάνιση των σωμάτων των κλεφτών και χαϊντούκων, ιδίως από το τέλος του 16ου αιώνα και την ανάπτυξή τους τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα. Το φαινόμενο έχει εξεταστεί πολύπλευρα και η βιβλιογραφία είναι πλούσια, μολονότι οι πηγές είναι συχνά αντιφατικές, απλουστευτικές ή κινούνται ανάμεσα στον μύθο και στην πραγματικότητα. Οι κλέφτες, χαϊντούκοι είτε ως φαινόμενο κοινωνικό, κατά τη θεώρηση του Έρικ Χομπσμπάουμ (Eric Hobsbawm),¹⁷⁹ είτε ως φαινόμενο επαναστατικό, αντιστασιακό, αποτέλεσαν θέμα ευρείας συζήτησης αναφορικά με τους ραγιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αντικείμενα μύθου και ηρωοποίησης αλλά και αντικείμενα κοινωνιολογι-

Παρασκευά Κονόρτα για την πιθανή ερμηνεία], Χρ. Παπαδόπουλος, *Ο Λαρίσης-Τρίκης Διούσιος Β'*, 183.

176. Β. Λαούρδας, «Η επανάσταση των Σφακιανών και ο Δασκαλογιάννης κατά τα έγγραφα του τουρκικού αρχείου Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά*, 1 (1947), 275-290 (εδώ 277).

177. Ν. Σαρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα*, 34, 37, 400· Ε. Grozdanova, *Contemporary Bulgarian Historiography*, 78, βιβλιογραφία για την κατάσταση στις βουλγαρικές επαρχίες τον 18ο αι.

178. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, 143-148.

179. Ε. Hobsbawm, "Social Bandits: Reply", *Comparative Studies in Society and History*, 14, αρ. 4 (1972), 503-505, την απάντησή του στην κριτική για τα δύο βιβλία του *Primitive rebels* (1959) και *Bandits* (1969).

κής ερμηνείας, οι κλέφτες μάς αφορούν εδώ, γιατί συνιστούν έναν άλλο τύπο εξέγερσης, αυτόν της διαρκούς, αποσπασματικής μορφής, χωρίς απαραίτητα τον στόχο μιας συγκεκριμένης πολιορκίας ή άλλης πολεμικής δράσης, αν και συχνά οι κλέφτες και οι χαϊντούκοι μετέχουν και σε τέτοιες προσπάθειες (βλ. π.χ. την δράση των χαϊντούκων κατά τη σερβική εξέγερση του 1804: Ο χοιρέμπορος Καραγιώργης της Σερβίας ήταν και αυτός *χαϊντούκος*, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ήταν κλέφτης, για να περιοριστώ στις κυριότερες μορφές των δύο επαναστάσεων). Οι λέξεις *κλέφτες*, *χαϊντούκοι*, *αρματολοί* (*martolos*) έγιναν, σε όλη σχεδόν την ιστοριογραφία και τη λαογραφία των επιμέρους βαλκανικών λαών, συνώνυμα του ήρωα πολεμιστή¹⁸⁰ και χρησιμοποιήθηκαν ιδίως τον 19ο αιώνα για να περιγράψουν αναδρομικά την ηρωική αντίσταση των χριστιανών.¹⁸¹ Οι ομάδες των κλεφτών, χαϊντούκων ενισχύθηκαν σταδιακά από τα τέλη του 16ου αιώνα και εξής. Πολύ συχνά στο σώμα των κλεφτών, χαϊντούκων κατέληγαν οι ανεπάγγελτοι, πλέον, *stradioti*. Αποτέλεσαν, όμως, ιδιαίτερα έντονο φαινόμενο κατά τον 18ο - αρχές του 19ου αι., λόγω της αύξουσας οικονομικής κρίσης, της υπερφορολόγησης, της εμφάνισης των αγιάνηδων, της αύξουσας δύναμης των τοπικών αρχόντων (κοτζαμπάσηδων), της παρακμής της οθωμανικής στρατιωτικής δύναμης, των αλλεπάλληλων πολέμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Ρώσους και τους Αψβούργους, της αύξησης του χερσαίου εμπορίου, και συνεπώς της δυνατότητας απόκτησης «εύκολης λείας» με επιθέσεις στα караβάνια. Ιδιαίτερα όμως τα σώματα αυτά ανδρώνονταν στο πλαίσιο των στασιαστικών κινημάτων των μεγάλων πασάδων της Βαλκανικής και στην αντιπαράθεση γενιτσάρων και ντόπιων δυνάμεων,¹⁸² μέσα και στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του σουλτάνου Σελίμ Γ' (Selim III - 1789-1807). «Όταν οι κλέφτες μεταβάλλονται σε ενδημικό φαινόμενο, είναι ένα αλάθητο σημάδι ότι δηλαδή στην περί ης ο λόγος κοινωνία υπάρχει μια δυναμική ανασφάλεια και ανικανοποίησης»,¹⁸³ ο «κοινωνικός

180. Ι. Βλαχογιάννης, *Κλέφτες του Μοριά. Μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη (1715-1850)*, Αθήνα 1935· Ι. Βασδραβέλλης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 1948· Β. Cvetkova, *The Bulgarian Haiduk Movement*.

181. Πβ. Ο *αρματολός, ποίημα Γρηγορίου Σταυρίδου του εξ Αχρίδος στεφανωθέν κατά τον ποιητικόν διαγωνισμόν του 1860*, Αθήνα 1860, για τον Γεώργιο Σκεντέρμπεη που πέθανε το 1468!· βλ. D. Kadach, "Die Darstellung Skanderbegs und der Albaner in Prličevs "Skenderbeis" und 'O Armatolos,'" στο *Studia Albanica Monacensia, In Memoriam Georgii Castriotae Scanderbegi 1468-1968*, Μόναχο 1969, 129-140· βλ. και την ελληνική βιβλιογραφία στο Τ. Γιοχάλας, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης στα νεοελληνικά γράμματα*, Αθήνα 2^η 1994, 98-111.

182. Gr. Arš, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1994 (μτφρ. από τη ρωσική από την Α. Διάλλα)· R. Gradeva, "Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New", στο F.F. Anscombe (επιμ.), *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, Πρίνστον 2006, 115-161· της ίδιας, "Secession and Revolution in the Ottoman Empire at the end of the Eighteenth Century: Osman Pazvantoğlu and Rhigas Velestinlis", στο Α. Anastasopoulos και Ε. Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans*, 73-94.

183. H. Sundhausen, *Geschichte Serbiens*, 58.

αντάρτης» (rebel) ήταν η τυπική μορφή της πρωτόγονης διαμαρτυρίας.¹⁸⁴ Οι κλέφτες, χαϊντούκοι είναι μια μορφή έκφρασης αγροτικών αναταραχών, διαμαρτυριών, όχι όπως στη γνωστή μορφή των αγροτικών εξεγέρσεων (*peasants rebellions*) της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, ακόμη και εξαιτίας της κατάτμησης του νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού χώρου.¹⁸⁵ Πρόκειται κατά κανόνα για αποσπασματικές εξεγέρσεις ομάδων κλεφτών, μέσα συνήθως από οργανωμένα δίκτυα κινήσεων,¹⁸⁶ κυρίως στις ορεινές, δύσβατες περιοχές που συχνά ξεπερνούν τα «εθνικά» σύνορα στα οποία η μεταγενέστερη βιβλιογραφία τους περιόρισε. Μάχονται υπό μορφήν «κομπανιών» εναντίον της επέκτασης των πασάδων και της επέμβασής τους κατά της παραδοσιακής αυτονομίας ολόκληρων χωριών (αγώνες Σουλιωτών κατά του Αλή πασά Τεπελενλή),¹⁸⁷ ανθίστανται ενωμένοι με τους κνεζ εναντίον της τρομοκρατίας των νταήδων/*Dahis* στο πασαλίκι του Βελιγραδίου και οδηγούν στην πρώτη σερβική εξέγερση,¹⁸⁸ αποτελούν ουσιαστικά την πολεμική μηχανή της Ελληνικής Επανάστασης του 1821,¹⁸⁹ αλλά και διαχέονται στα βουνά ως απειλή αγροτών και κτηνοτρόφων αλλά και αστικών περιοχών, χριστιανικών και μουσουλμανικών. Είναι αυτονόητο ότι το ληστρικό φαινόμενο δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο των χριστιανικών πληθυσμών αλλά και των μουσουλμανικών και συνέπειες της δράσης αυτών είναι η αναρχία των κιρτζαλήδων στις βουλγαρικές περιοχές από τα τέλη του 18ου αι. κ.ε., η σκληρή αρβανιτοκρατία στην Πελοπόννησο (1770-1779)¹⁹⁰ ή η καταστροφή της ευημερούσας εμπορικής πόλης Μοσχόπολης.¹⁹¹ Καταλυτική για την ιδεολογικοποίηση των κλεφτών

184. Στο ίδιο, 60.

185. Στο ίδιο, 63, καθώς και F. Adanır, *Heiduckentum*, 115· βλ. K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, ιδίως 176-185: “The rise of banditry should definitely be added to the reasons peasants were unable to engage in collective action”.

186. D. Djordjevič, “The Impact of the First Serbian Uprising on the Balkan Peoples”, στο W.S. Vucinich (επιμ.), *The First Serbian Uprising 1804-1813*, 366-367· κατά τη Σερβική Επανάσταση καθώς και την προετοιμασία του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας μνημονεύονται συνεργασίες ομάδων κλεφτών και χαϊδούκων: Μ. Λάσκαρις, *Έλληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς των αγώνες 1804-1830*, Αθήνα 1936· Σπ. Λουκάτος, *Σχέσεις Ελλήνων μετά Σέρβων και Μαυροβουνίων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1823-1826*, Θεσσαλονίκη, 1970 (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου / Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 115).

187. Β. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 68, 1998.

188. D. Djordjevič και St. Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*, 69.

189. D. Sciotis, “Mountain Warriors and the Greek Revolution”, στο V.J. Parry και M.E. Yapp (επιμ.), *Technology and Society in the Middle East*, Οξφόρδη 1975, 308-329· H. Sundhausen, *Geschichte Serbiens*, 53-63.

190. J. Alexander, *Brigandage*, 51-59· για μια νέα θεώρηση βλ. Α. Anastasopoulos, “Albanians in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans”, στο E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou και M. Sarigiannis, (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Ισταμπούλ: The Isis Press, 2007, 37-47.

191. M.-D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη ²1996 (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und

και των χαϊντούκων είναι η ενεργός συμμετοχή τους στη σερβική και στην Ελληνική Επανάσταση των αρχών του 19ου αιώνα και ο εθνικός λόγος που οι ίδιοι οι κλέφτες και οι αγωνιστές των επαναστάσεων αυτών άρθρωσαν στα απομνημονεύματά τους, αλλά και οικειοποιήθηκαν εκ του αποτελέσματος.

Από την απόπειρα τυπολογίας που προηγήθηκε θα ήταν λάθος ο αναγνώστης να κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι χριστιανοί υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ζούσαν σε μια διαρκή αναστάτωση, έτοιμοι ή πρόθυμοι για εξέγερση και αντίσταση. Η «αποσπασματική» («*segmentäre*») κοινωνία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατόρθωσε να αναπτύξει μια πολύπλευρη κοινωνική ζωή και εν πολλοίς προσαρμόστηκε στις μεταλλαγές της οθωμανικής διοικητικής ζωής. Από τα τέλη του 17ου αιώνα οι οικονομικές αλλαγές έδωσαν στους «*Conquering Orthodox Balkan Merchants*»¹⁹² τη δυνατότητα ανάπτυξης, ένταξης στον διεθνή για την εποχή οικονομικό στίβο –ιδίως όσοι από αυτούς είχαν πρόσβαση στις κεντροευρωπαϊκές και δυτικοευρωπαϊκές αγορές– και μέσα από την πνευματική ανάπτυξη και επίδραση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού οδηγήθηκαν στον δρόμο προς την εθνική αυτοσυνείδηση και την ανάγκη σύμπληξης εθνικού κράτους. Η κρίση που εμφανίσθηκε πρώτα στη σερβική κοινωνία στις αρχές του 19ου αιώνα, μετά την ανατροπή του προνομιακού καθεστώτος του πασαλικίου του Βελιγραδίου, και η οικονομική κρίση που ενέσκηψε στην οικονομικά ανθίζουσα ελληνική κοινωνία μετά το 1817¹⁹³ ήταν αρκετές για να οδηγήσουν στις εκρήξεις των δύο εξεγέρσεων και να επιβεβαιώσουν τη θεωρία που θέλει τους ανθρώπους να επαναστατούν, όχι σε περίοδο ανέχειας αλλά σε περίοδο καμπίς ύστερα από προηγηθείσα οικονομική ακμή.¹⁹⁴ Αν για τη σερβική δεν είναι σαφές ότι εξαρχής προοιωνιζόταν μια εθνική ιδεολογία και εξ αυτής είναι αμφίβολο αν στόχευε στην άμεση ίδρυση εθνικού κράτους, για την ελληνική περίπτωση αυτό ήταν σαφές, τόσο από τις προκηρύξεις με το κοινό αλλά διαφορετικών προσανατολισμών κίνημα της Μολδοβλαχίας (Αλέξανδρου Υψηλάντη

Osteuropas XIII), 41-46.

192. Tr. Stojanovich, “Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *Journal of Economic History*, 20 (1960), 234-313· Σπ. Ασδραχάς με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλ. Κατσιαρδή-Hering, Ευτ. Λιάτα, Α. Ματθαίου και Μ. Sivignon, *Tr. Stojanovich, Ελληνική Οικονομική Ιστορία, 15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2003, τ. 1-2.

193. G. Hering, “Zum Problem der Ursachen revolutionärer Erhebungen am Anfang des 19. Jahrhunderts”, στο Chr. Choliolčev, K. Mack και A. Suppan (επιμ.), *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Βιέννη-Μόναχο 1992 (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 20), 17-30.

194. H. Wassmund, *Revolutionstheorien*, 47-48, για τη λεγόμενη J-καμπύλη, επί τη βάσει της θεωρίας του James C. Davies.

- Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου),¹⁹⁵ όσο και με αυτές της Φιλικής Εταιρείας και του πρώτου έτους της Επανάστασης.¹⁹⁶

Επιστρέφοντας στη θέση του Ζαγκορίν ότι η Revolution υπήρξε «symbol of identification» μπορούμε, έχοντας παρακολουθήσει και την ιστοριογραφική εξέλιξη, να διαπιστώσουμε ότι η ιστοριογραφική θεώρηση των εξεγέρσεων και των επαναστάσεων διευκόλυνε ή κατήυθνε την εθνική ταυτότητα των επιμέρους βαλκανικών λαών.¹⁹⁷ Ενισχύθηκαν αναζητήσεις εξεγέρσεων και διαχρονικής, συνεχούς αντίστασης απέναντι στον «τουρκικό ζυγό». Η μάχη στο Κοσσυφοπέδιο, το 1389, αποτέλεσε τη μάχη στην οποία στηρίχθηκε ο σερβικός εθνικισμός.¹⁹⁸ Το κίνημα του Βλαδιμηρέσκου περιβλήθηκε τη μορφή εθνικής αντίστασης όχι μόνο κατά των Οθωμανών, αλλά κυρίως κατά των Φαναριωτών ηγεμόνων. Πλάστηκαν ή αναδείχθηκαν εικόνες ηρώων ήδη από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος πέρασε, κυρίως στην ελληνική παράδοση, στους *Θρήνους* για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και στους μύθους και στο όραμα για την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας. Ο Μιχαήλ Γενναίος αποτέλεσε επί χρόνια την ενοποιητική του ρουμανικού λαού μορφή. Η προσωπικότητα, όμως, του Γεωργίου Καστριώτη Σκεντέρμπεη (περ. 1405-1468), προερχόμενου από ένα μεικτό σλαβοβυζαντινο-αλβανικό περιβάλλον ισχυρών γαιοκτημόνων που ανέπτυξαν διασυνδέσεις με τη Δύση (Καθολική Εκκλησία, Βενετία), παρότι για ένα διάστημα είχε εξισλαμιστεί και υπηρετήσει και τον Σουλτάνο, περιενδύθηκε ήδη από την πρώιμη νεότερη τουρκοφοβική¹⁹⁹ ευρωπαϊκή λογοτεχνία, ιστοριογραφία και τέχνη, με διαστάσεις ήρωα εξαιτίας των μαχών του κατά των Τούρκων στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Η μορφή του, ιδιαίτερα τον 19ο αιώνα, περιβλήθηκε με δάφνες ήρωα τό-

195. Η βιβλιογραφία είναι εκτενής, βλ. A. Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, Βουκουρέστι: *Études Scientifiques*, 1971· του ίδιου, “Tudor Vladimirescu dans la perspective de l’historiographie roumaine”, *Revue Roumaine d’Histoire*, 10, αρ. 1 (1971), 3-24· D. Berindei, *L’année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains*, Βουκουρέστι 1973· Δ. Οικονομίδης, «Ιστοριογραφικά δια το κίνημα του Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου», *Μνημοσύνη*, 9 (1982-1984), 57-118.

196. O. Katsiardi-Hering, “Die Europaidee in den Texten des griechischen Unabhängigkeitskrieges (1821-1828)”, στο K. Clewing και O.-J. Schmitt (επιμ.). *Südosteuropa. Von vormoderne Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*, Μόναχο 2005, 237-251.

197. P. M. Kitromilides, “War and Political Consciousness: Theoretical Implications of Eighteenth-Century Greek Historiography”, στο G.E. Rothenberg, B.K. Király και P.F. Sugar (επιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη 1982 (Social Science Monographs, Boulder), 351-370.

198. Η βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη! Εδώ μόνο βλ. Th. Emmert, *A Serbian Golgotha. Kosovo, 1389*, Νέα Υόρκη 1990 (East European Monographs)· W.S. Vucinich και Th.A. Emmert, *Kosovo: A Legacy of Medieval Battle*, Μινεσότα 1991· O.-J. Schmitt, *Kosovo. A Short History of a Central Balkan Landscape*, Κολωνία 2008.

199. C. Gellner, *Turcica, Die europäischen Türkenrücke des XVI. Jahrhunderts*, Βουκουρέστι/Βερολίνο/Μπάντεν-Μπάντεν 1961-1978, τ. 1-3, ο τρίτος τόμος: *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*.

σο από την ελληνική²⁰⁰ όσο και από τη σερβική²⁰¹ λαϊκή και ιστοριογραφική παράδοση. Είναι όμως ο αλβανικός εθνικισμός που τον περιέβαλλε από τις αρχές του 20ού αιώνα,²⁰² και ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με την αποκλειστική οικειοποίηση της προσωπικότητας και των «αντιστασιακών» κατορθωμάτων του. Όπως σωστά παρατήρησε ο Όλιβερ Γιενς Σμιτ (Oliver Jens Schmitt), σοβαρός μελετητής της προσωπικότητας του Σκεντέρμπεη, προβάλλει «ο Σκεντέρμπεης ως μια πολιτική προσωπικότητα δυτικού προσανατολισμού των κατά πλειοψηφία μουσουλμάνων Αλβανών».²⁰³ Είναι αξιοπαρατήρητο ότι προσωπικότητες όπως ο μουσουλμάνος Αλή πασάς Τεπελενλής ή ο Μουράτ πασάς της Σκόδρας, που πρώτοι στα νεότερα χρόνια επιχείρησαν να προχωρήσουν στη δημιουργία αυτόνομων διοικητικών οντοτήτων απέναντι στην οθωμανική κεντρική εξουσία, δεν έτυχαν ως τώρα της αντίστοιχης αλβανικής εθνικιστικής προβολής.²⁰⁴

«Children of their age» ήταν όσοι συνέτασσαν τις εκκλήσεις, αλλά και οι κλέφτες, οι χαϊντούκοι, οι εξεγερμένοι, καθώς και οι σύγχρονοί τους καταγραφείς των γεγονότων όπως και οι μεταγενέστεροι ιστοριογράφοι. «Children of our age» είμαστε οι ιστορικοί της σύγχρονης εποχής, που αντιμετωπίζουμε με άλλη κριτική ματιά τις ίδιες πηγές. Η ενδοξοποίηση ή, αντίθετα, η δαιμονοποίηση του έθνους-κράτους είναι εκ διαμέτρου αντίθετες αφετηρίες που δεν μας επιτρέπουν νηφάλια κριτική. Θα συμφωνούσα με την κατακλείδα του Πασχάλη Κιτρομηλίδη: «We are still in need of a great deal of critical thinking of one persuasion or another. I think that, in order to do this, what is fundamentally needed

200. Τ. Ποχάλας, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*: Β. Πούχγερ, «Ο Σκεντέρμπεης στην Ευρωπαϊκή και Βαλκανική δραματουργία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 27 (1985), 139-215.

201. A. Schmaus, «Skanderbeg in der serbischen Literatur», *Studia Albanica Monacensia. In Memoriam Georgii Castriotae Sqnaderbegi 1468-1968*, Μόναχο 1969, 146-175.

202. St. Skendi, «Skanderbeg and Albanian National Consciousness», *Südost-Forschungen*, 27 (1986), 83-88.

203. O.-J. Schmitt, «Skanderbeg reitet weiter. Die Wiedererfindung und Erfindung eines (National-)Helden im balkanischen und gesamteuropäischen Kontext (15.-21. Jahrhundert)», στο U. Brunnbauer, A. Helmedach και St. Troebst, (επιμ.), *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhausen zum 65. Geburtstag*, Μόναχο 2007, 401-418, (εδώ 408). Ο Σμιτ έχει γράψει μια σειρά από σοβαρά άρθρα για τον Σκεντέρμπεη με βάση αρχαιακή και βιβλιογραφική έρευνα: εδώ σημειώνω μόνο μερικά από αυτά: του ίδιου, «Actes inédits concernant Venise, ses possessions albanaises et ses relations avec Skanderbeg entre 1464 et 1468», *Turcica*, 31 (1999), 247-312· του ίδιου, «Skanderbegs letzte Jahre. Westöstliches Wechselspiel von Diplomatie und Krieg im Zeitalter der osmanischen Eroberung Albaniens (1464-1468)», *Südost-Forschungen*, 63/64 (2004-2005), 56-123· του ίδιου, «Skanderbeg als neuer Alexander. Antikerezeption im spätmittelalterlichen Albanien», στο Fuchs, Fr. (επιμ.), *Osmanische Expansion und europäischer Humanismus. Akten des interdisziplinären Symposiums vom 29. und 30. Mai 2003 im Stadtmuseum Wiener Neustadt*, Βισμπάντεν 2005 (Pirckheimer Jahrbuch für Renaissance- und Humanismusforschung 20), 123-144· η μετάφραση στην αλβανική του βιβλίου του (*Skanderbeg: der neue Alexander auf dem Balkan*, Ρέγκενσμπουργκ, 2009) προκάλεσε πολύ έντονες εθνικιστικές συζητήσεις στην Αλβανία.

204. Πβ. O.-J. Schmitt, *Skanderbeg reitet weiter*, 411.

is to try to free our thinking from exogenous involvements and predictions and to remain dedicated to the pursuit of a standard of truth internal to scholarship, even though this may remain elusive and evanescent».²⁰⁵

205. P. Kitromilides, "In the Pre-Modern Balkans...: Loyalties, Identities, Anachronisms", στο D. Tziouvas (επιμ.), *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Culture Encounters since the Enlightenment*, Ashgate Aldershot-Burlington 2003, 18-29 (εδώ 28).